



Fale Alea 'o Tonga



**KO E MINITI 'O E
FEME'A'AKI
'A E
HOU'EIKIMĒMIPA
'O E
FALE ALEA 'O TONGA**

| | |
|------|------------------------|
| FIKA | 26 |
| 'Aho | Tusite 10 'Akosi, 2021 |

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia & 'Eiki Minisitā Fonua &

Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafofonga & Kasitomu mo e

Tānaki Pa'anga Hu Mai

Tevita Lavemaau

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala MEIDECC

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofofonga

Vātau Hui

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Mo'ui

'Amelia Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki & Fakalalakala Faka'ekonomika

Tatafu Moeaki

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'i'āfītu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Vailahi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Sēmisi Kioa Lafu Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Māteni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Mā'asi

Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu

Sione Vuna Fa'otusia

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Sēmisi Taelangi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani 'Epenisa Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Light of Life Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Ma'u Piukala



FALE ALEA 'O TONGA

'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 26/2021

FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA

'Aho: Tusite 10 'o 'Akosi, 2021

Taimi: 10.00 am

| | | |
|----------------|-----|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Fika 01 | | Lotu |
| Fika 02 | | Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea |
| Fika 03 | | Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea |
| Fika 04 | | NGAAHI LAO FAKAANGAANGA: |
| | 4.1 | Lao Fakaangaanga Fika 19/2021: Lao Fakaangaanga ki he 'Univesiti Fakafonua 'a Tonga 2021 |
| | 4.2 | Lao Fakaangaanga Fika 25/2021: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki hono Malu'i 'o e 'Osouni Leia 2021 |
| | 4.3 | Lao Fakaangaanga Fika 26/2021: Lao Fakaangaanga ki he Kau Toketa, Kau Ngāue ki he Nifo mo e Kau Ngāue ki he Mo'ui 2021 |
| | 4.4 | Lao Fakaangaanga Fika 27/2021: Lao Fakaangaanga ki he Kau Neesi, Kau Neesi Fakafaito'o mo e Kau Ma'uli Fakapolofesinale 2021 |
| Fika 05 | | NGAAHI LIPOOTI FAKATA'U: |
| | 5.1 | Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue Mo'ui ki he ta'u 2017, 2018/2019 |
| | 5.2 | Lipooti Fakata'u 'a e Sino'i Pa'anga Fakafonua ki he Ngaahi Monu'ia Malolo ki he ta'u 2020 |
| | 5.3 | Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue Toutai ki he ta'u 2020/2021 |
| Fika 06 | | Kelesi |

Fakahokohoko e peesi

| | |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------|
| Fale Alea ‘o Tonga | 5 |
| Ui ‘a e Fale | 6 |
| Me’a e Sea..... | 6 |
| Me’a Minisita MEIDECC ki he hake MV Taka ‘i Pomana ‘i he hakau ‘i Tungua | 7 |
| Fehu’i Tongatapu 9 fekau’aki mo e tokoni 9 mano ki he Ako Taufā’ahau mo Pilolevu ‘i Ha’apai..... | 8 |
| Tali Minisita Pa’anga ki he fehu’i Tongatapu 9..... | 8 |
| Fakama’ala’ala Minisita Ako ki he Lao Fakaangaanga ki he ‘Univēsi Fakafonua ‘a Tonga 2021 | 9 |
| Lao Fakaangaanga ki he ‘Univesiti Fakafonua ‘a Tonga 2021..... | 11 |
| Pāloti ki he lau ‘uluaki ‘a e Lao Fakaangaanga ki he ‘Univesiti Fakafonua ‘a Tonga 2021 | 11 |
| Fakama’ala’ala ki he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Malu’i ‘o e ‘Osouni Leia 2021 | 11 |
| Lau ‘uluaki ‘a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Malu’i ‘o e ‘Osouni Leia 2021 ... | 12 |
| Pāloti ki he lau ‘uluaki ‘a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Malu’i ‘o e ‘Osouni Leia 2021 | 12 |
| Lau tu’o ua ‘a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Malu’i ‘o e ‘Osouni Leia 2021 ... | 13 |
| Lau tu’o 3 ‘a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Malu’i ‘o e ‘Osouni Leia 2021 | 13 |
| Pāloti ki hono lau tu’o tolu ‘a e Lao Fakaangaanga ki hono Malu’i ‘o e ‘Osouni Leia 2021 ... | 13 |
| Fakamālō Minisita MEIDECC hono tali ‘a e Lao Fakaangaanga ki hono Malu’i ‘o e ‘Osouni Leia..... | 14 |
| Fakama’ala’ala fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga ki he kau Toketā, kau Ngāue ki he Nifo pea mo e kau Ngāue ki he Mo’uí | 14 |
| Lau ‘uluaki ‘a e Lao Fakaangaanga ki he kau Toketā, kau Ngāue ki he Nifo pea mo e kau Ngāue ki he Mo’uí..... | 15 |
| Pāloti ki he lau ‘uluaki ‘a e Lao Fakaangaanga ki he kau Toketā, kau Ngāue ki he Nifo pea mo e kau Ngāue ki he Mo’uí | 16 |
| Lao Fakaangaanga ki he Kau Neesi, Kau Neesi Fakafaito’o, mo e kau Mā’uli Fakapolofesinale 2021..... | 16 |
| Lau ‘uluaki ‘a e Lao Fakaangaanga ki he kau Neesi, kau Neesi Fakafaito’o mo e kau Mā’uli Fakapolofesinale 2021..... | 18 |
| Pāloti e lau ‘uluaki e Lao Fakaangaanga ki he kau Neesi, kau Neesi Fakafaito’o mo e kau Mā’uli Fakapolofesinale 2021 | 18 |
| Tokanga Minisita Ngoue ki he founga ngaue ‘a e Fale Alea ki he ngaahi Lao Fakaangaanga | 19 |
| Fakama’ala’ala ‘a e ‘Eiki Sea fekau’aki mo e Tu’utu’uni Ngaue ‘a e Fale..... | 20 |
| Lipooti Fakata’u ‘a e Potungau Mou’i ki he 2017/2018 mo e 2019..... | 25 |

| | |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------|
| Fokotu’u Tongatapu 4 ke tukuhiho ‘a e Lipooti Fakata’u ‘a e Potungaue Mo’ui ki he Komiti Kakato..... | 28 |
| Fakama’ala’ala ki he Lipooti Fakata’u ‘a e Sino’i Pa’anga Fakafonua ki he Ngaahi Monū’ia Mālōlō | 29 |
| Paloti ki he Lipooti Fakata’u Sino’i Pa’anga Fakafonua ki he Ngaahi Monū’ia Mālōlō ki he Ta’u 2020 | 29 |
| Tokanga Tongatapu 4 ki he ngaahi lāunga mei he kakai he taimi ‘oku nounou ai e ngaahi faito’o pē fo’i’akau..... | 30 |
| Kole fakama’ala’ala ‘a Tongatapu 4 ki he ngāue ‘oku fakahoko ke ‘oua na’a toe ‘osi ‘a e fo’i’akau ‘i falemahaki | 31 |
| Tali Minisita Mou’i ki he tokanga meia Tongatapu 4 | 31 |
| Fehu’i Tongatapu 4 ‘a e pole fe’ao mo e Potungaue Mou’i ‘i hono fakatau ‘a e ngaahi koloa | 32 |
| Tali fakama’ala’ala ‘a e Minisita Fefakatau’aki ki he fehu’i ‘a Tongatapu 4..... | 33 |
| Pāloti ki he Lipooti Fakata’u ‘a e Potungaue Mo’ui ki he 2017/18/19 | 35 |
| Tokanga Tongatapu 5 ki he pa’anga hū mai hili hono faka’atā ‘a e toutai mokohunu he 2021 | 37 |
| Tali Minisita Pa’anga ki he fehu’i meia Tongatapu 5 | 37 |
| Fokotu’u Ha’apai 13 ke tokoni ‘a e pule’anga ke fakaivia ‘a e kau laiseni mokohunu Tonga | 39 |
| Tali Minisita Pa’anga ki he tokanga meia Ha’apai 13..... | 39 |
| Fakamā’opo’opo Minisita Toutai fekau’aki mo e Lipooti Fakata’u ‘a e Potungaue | 41 |
| Pāloti ‘o tali he Fale Alea ‘a e Lipooti Fakata’u ‘a e Potungāue Toutai 2020/2021 | 44 |
| Kelesi..... | 44 |

Fale Alea ‘o Tonga

Taimi: 1000-1030

‘Aho: Tusite 10 ‘Akosi, 2021

Satini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea Fale Aleá

‘Eiki Sea: Mālō homou Laumālie Hou’eiki, kole atu ki he Fakafofonga Tongatapu 8 ke tataki mai tau lotu ki he pongipongi ní.

Semisi Fakahau: (Lotu)

<010>

Taimi: 1030-1035

(Hoko atu e lotú.)

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e ‘Eiki Palēmiá, Hou’eiki Minisitā e Kapinetí, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpelé pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘aho ní, ‘aho Tūsote 10 ‘o ‘Akosi, 2021.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Ako mo e Ako Ngāue, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni, Ngaahi Vao’akau mo e Toutai, ‘Eiki Minisitā Polisi mo e Ngāue Tāmata Afi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalalakaka Faka’ekonōmika, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Vaha’i, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, Siaso Vailahi Pohiva, Semisi Kioa Lafu Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Sione Vuna Fa’otusia, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua...

<002>

Taimi: 1035-1040

Kalake Tēpile: ... Sea ko e ngata’anga e ‘o e taliui, ko e poaki ko ‘Eiki Nōpele Vaha’i pea mo Sione Vuna Fa’otusia. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a e Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Tolu Taha’i ‘Otua ‘i hotau lotolotonga, tapu pea mo ‘Ene ‘Afio, Tama Tu’i Tupou VI, kae ‘uma’ā ‘a e Ta’ahine Kuini Nanasipau’u, tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia, Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele.

Mālō ho'omou laumālie ki he pongipongi ni Hou'eiki, hangē pē ko e toloi mai 'a e Fale mei he uike kuo 'osi, ko e ngaahi Lao Fakaangaanga eni 'a e Pule'anga kuo fakahū mai ke tau ngāue ki ai hangē pē ko ia 'oku ha atu 'i ho'omou 'asenita Hou'eiki, fakakakato mai mo e ngaahi Lipooti Fakata'u, ka 'i he taimi tatau pē kuo u fiefia 'oku fakahoko lelei pē 'e he ngaahi komiti 'enau ngāue ki he ngaahi Lao Fakaangaanga na'e tukuhifo 'i he uike kuo 'osi, pea 'oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e hoko atu pē 'etau ngāue ke fakakakato 'a e 'asenita 'a e Fale kimu'a pea tau tapuni ki he to'u Fale Alea ko eni, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*.

Me'a Minisita MEIDECC ki he hake MV Taka 'i Pomana 'i he hakau 'i Tungua

'Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu atu pē ki he Sea, fakatapu atu ki he Hou'eiki 'o e Fale. Sea 'oku ou kole fakamolemole atu pē he ki'i faingamālie ko eni ke ki'i *update* atu 'a e ki'i fakatamaki na'e hoko 'anepō 'i he vaka Taka 'i Pōmana, 'a ia na'e folau atu mei Tonga ni ko e taumu'a ke folau ki Vava'u. 'I he 1.20 'anehengihengi na'e hake ai 'i he hakau 'i Tungua, 'oku faingamālie 'a e me'a kotoa pē Sea.

Ko e kau pasese 'e toko 123 na'e 'i ai, 'oku 'i ai 'a e kau pasese na'a nau folau pē kinautolu fakataumu'a ki Tungua mo Kotu mo Matuku, na'e 'osi fai pē hono fetuku 'ona ia 'e he kāinga 'o e ngaahi motu ko eni he na'e taimi ko ē na'e tau atu ai 'o hake, 'osi 'i ai pē fanga ki'i vaka tali folau ia.

'I he 7 'aneuhu na'e a'u atu ai 'a e Vaomapa, 'o fakaheka 'a e kau pasese ko ē na'e fakataumu'a ki Ha'apai ki Pangai pea mo Vava'u pea 'oku 'osi tuku kinautolu ki Pangai. Ko e kau *crew* 'e toko 22 na'e 'i he vaka, pea mo e kau akoako kauvaka 'e toko 11 pea mei he Fokololo, 'a ia ko e tokolahi 'o e kau *crew* ko e toko 33. 'I he 7 'aneuhu na'e tuku atu ai 'a e Ngahau Koula, folau atu ai 'a e Ngahau Koula 'a ia ko e taimi ni 'oku mei hoko 'a e 11, ko e taimi tau ia ki ai, 'osi foki mai 'a e Vaomapa pea mo e, te nau ōmai 'o tokoni, pea ko e lolotonga ni 'oku lolotonga feinga'i ke toho pea mei he hakau, kapau 'e faingamālie ai pē 'e fononga ki he, 'e folau ai pē ki Ha'apai pea ka faingatāmaki 'e ngali feinga mai ki Tonga ni kapau 'oku hoko ha me'a ki he vaka 'i he'ene, 'i ha kapau 'oku maumau.

'Oku faingamālie pē me'a kotoa Sea, 'oku 'i ai 'a e kau polisi 'oku 'i ai mo e kau sotia hangē ko e lave 'anenai, pea 'oku nau lolotonga feinga'i ke fai 'a e ngāue ki he vaka koe'uhi ko e kau pasese mo e kau *crew*, pea 'oku faingamālie pē 'a e me'a kotoa. Sea ko e ki'i *update* atu pē ia 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e Taka 'i Pomana. Mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā. Faingamālie ko eni na'e kole mai 'e Tongatapu 9, miniti 'e 10.

Penisimani Fifita: Tapu mo e 'afio hotau 'Otua 'i hotau lotolotonga, tapu mo 'Ene 'Afio, Tupou VI kae 'uma'a 'a e Ta'ahine Kuini mo e Fale 'o Tupou. Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga, tapu pea mo e Palēmia kae 'uma'a 'a e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele, tapu mo e kaungā Fakafofonga 'o e Kakai. Tapu mo e Kalake Pule kae 'uma'a 'a e kau ngāue kotoa 'a e Fale Alea 'o Tonga, tapu mo e Tonga kotoa pē 'oku mou me'a mai ki he fakahoha'a ni.

Ta u fakafeta'i ki he 'Otua Māfimafi, fakakoloa pea mo hotau Hau mo e Taloni 'oku tau kei hao pē mei he mahaki faka'auha ko e Kolona Vailasi hangē ko e lotu lelei kuo tau fanongo ki ai, mālō ho'o laumālie lelei Sea, pea laumālie lelei 'a e Hou'eiki 'o e Fale ko eni.

Fehu'i Tongatapu 9 fekau'aki mo e tokoni 9 mano ki he Ako Taufaha'au mo Pilolevu 'i Ha'apai

Sea ko e hoha'a pē ia 'a e tēpile ko eni ko e fie 'ilo pē. Na'e fai 'a e katoanga 'a Taufaha'au mo Pilolevu pea na'e tala'ofa 'a e Palēmia 'e foaki 'e he Pule'anga 'a e pa'anga 'e hivamano ke fakalava ...

<005>

Taimi: 1040-1045

Penisimani Fifita: ...'enau silini ke 1 miliona. Ko e fie'ilo pē ia 'a e tēpile ko eni pē ko e seniti ko eni ko e to'o pē mei honau kato pē ko e to'o mei he pa'anga tukuhau 'a e kakai 'o e fonua mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Tali Minisita Pa'anga ki he fehu'i Tongatapu 9

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea pea mo e Hou'eiki 'o e Fale 'Eiki Sea fakamālō atu ki he lotu lelei kuo kamata'aki he pongipongi ni Sea pea ko u pehē kuo tukuange mai hotau vaka ka tau folau he'etau ngaahi lao kae toe 'omai e ki'i faka'efi'efi 'o e pongipongi ni. Ko e kongapē eni ia 'a e tokoni 'a e Pule'anga 'Eiki Sea ki he ako 'a eni na'e fakahoko ko eni mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 1.

Siaosi Pohiva: Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea, tapu pea mo e Hou'eiki. Ko e fehu'i pē pea ko e tali ē 'oku 'omai mei he Pule'anga. Sea ko e fie'ilo pē eni ia ko e Lao ko ē na'a tau paasi *Appropriation Budget* ko ē ta'u ni pē na'e 'i ai ha fakaikiiki pehē ki ha tokoni pehē 'oku 'ikai ke kovi e tokoni ia Sea ka ko e fakatatau ki he lao 'oku 'osi tohi pea na'a tau paasi. Ko fē kupu'i Lao ko ia Sea na'a tau paasi e *Appropriation Act* 'oku 'i ai e tokoni pehē 'oku fai mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko e Lao ko ē na'e tali Lao fakalukufua ia. Lahi e pa'anga 'oku fakangofua he Pule'anga ke nau ngāue'aki 'i he ta'u ngāue ko eni ko hono vahevahe 'Eiki Sea 'a e vahe ki he potungāue 'e 28 potungāue fika 12 potungāue ia e motu'a ko eni pa'anga. 'Oku 'i ai leva Sea pea mo e pa'anga ngāue ai ki ha ngaahi *project* mavahe pē fakatupakē mo ha ngaahi fiema'u 'a e Pule'anga ke fakahoko, pea ko e pa'anga ko eni 'oku tu'u talifaki ki ai ke fakapa'anga mei ai Sea mālō.

Siaosi Pohiva: Sea tapu mo e Feitu'una fakamolemole pē. Ko e me'a 'oku 'ikai ke mahino ki he motu'a ni ko fē tu'utu'uni pau ki ai. Pē 'oku fa'iteliha pē Minisitā ia mo e Pule'anga ha fa'ahinga me'a pē ke nau 'ave ki ai. 'Oku 'i ai ha me'a 'oku tohi *Regulation* fakatatau ke fai ki ai e muimui pē 'oku fai'aki pē 'a e fa'iteliha 'a e Pule'anga ha fa'ahinga seniti, fa'ahinga feitu'u ke nau tokoni ki ai mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ki'i fakatonutonu atu pē Fakafofonga anga 'e ne fakalea. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ko e fa'iteliha, mou me'a pē 'o toe lau e fo'i Lao *Appropriation Bill* fakangofua mai 'a e lahi katoa e pa'anga ke fakamoleki he Pule'anga 'i he ngaahi polokalama

kuo 'osi tali he Fale Alea 'osi tali e *Bill* ko ia 'Eiki Sea 'i he Fale Alea pea ko e mafai ko ia 'oku nofo ia he Hou'eiki Minisitā 'i he Pule'anga mālō 'Eiki Sea.

Siaosi Pohiva: Sea fakamolemole pē he fakafehu'i ka ko e mahu'inga pē ke mahino. 'Oku mahino e Lao ia ko ia 'oku 'i ai e pa'anga 'oku tuku ki he Pule'anga ke fai'aki 'enau vahevahe.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea kole ange mu'a Sea ke u ki'i fakatonutonu atu pē.

Siaosi Pohiva: Ko fē me'a ko ē ke mahino ki he kakai 'o e fonua...

'Eiki Sea: Tongatapu 1 ko e fakatonutonu mei he Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko 'eku fakatonutonu Sea koe'uhí ko e me'a ko eni he koe'uhí ko e ngaahi fehu'i 'oku fakatu'upakē ki hono tali atu, kole atu mu'a 'Eiki Sea ke tau foki mu'a ki he founa ngāue 'omai ha tohi fehu'i pea 'omai ai e ngaahi fiema'u ko eni pea tali fakahangatonu atu, he'ikai ke tau lava 'o tali fehu'i, fehu'i mai me'a hake ē fehu'i mai mai ha tohi fehu'i mai ai e me'a ko ē 'oku fehalaaki ke fai atu hono tali atu fakatonutonu pē ia Sea.

Siaosi Pohiva: Sea fakamolemole pē 'oku 'i ai e me'a 'oku ...

'Eiki Sea: Tongatapu 1 'oku ou tali e fakatonutonu te u kole ki he Fakafongga Tongatapu 9 ko ia na'a ne 'ohake e fehu'i ke 'omai ha'ane tali ki he tohi fehu'i.

Penisimani Fifita: Mālō Sea 'oku ou fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga he tali mai e fehu'i ka ko e fehu'i pē eni ia 'e fai pehē ki he 'apiako kotoa pē 'o 'oange 'enau hivamano mālō.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Pa'anga 'oku ou tui kuo 'osi mahino pē ho'o 'uluaki tali kapau toe 'i ai ha me'a 'oku fakalahi mai ki he fehu'i 'a e Tongatapu 9 fakahū mai homou tohi ke tali mai he Pule'anga ka tau foki ki he 'asenita Hou'eiki kole atu ki he 'Eiki Minisitā Ako kātaki 'o fakama'ala'ala mai e Lao Fakaangaanga Fika 19/2021. Ko e Lao ki he 'Univēsi Fakafonua 'a Tonga 2021 ko ho'o miniti 'e 5.

Fakama'ala'ala Minisita Ako ki he Lao Fakaangaanga ki he 'Univēsi Fakafonua 'a Tonga 2021

'Eiki Minisitā Ako: Mālō Sea tapu mo e Feitu'una Sea pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea fai pē ha ki'i fakama'ala'ala nounou pē fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ko eni ki he 'Univēsi Fakafonua 'o Tonga. Sea hangē pē ko ena 'oku mea'i pē he Hou'eiki Mēmipa ko e Lao ko eni te ne fakalaumālie'i 'a e 'Univēsi Fakafonua 'a Tonga. 'Oku 'omai leva ai 'a e ...

<007>

Taimi: 1045-1050

'Eiki Minisitā Ako: ..ngaahi ako ma'olunga ange 'o fakatahataha'i ia ki ha fo'i sino fakalao 'o e Univesiti Fakafonua 'a Tonga. Ko e fakakaukau ia Sea he taimi ni 'oku ke mea'i pē Sea 'oku lele pē polokalama ako faka'univesiti ia 'i he Potungāue Ako 'i he Polokalama 'a e *TIHE* Polokalama 'a e Kolisi Fakafaiako, Polokalama 'a e *TMPI* kae 'uma'ā foki 'a e *TIST* pē ko e Fokololo. Pea ko e fakakaukau leva 'i heni hanga leva 'e he lao ko eni 'o fakatahataha'i mai

kinautolu kau ki ai mo e 'Apiako Neesi 'a e Potungāue Mo'ui kae 'uma'ā 'a e 'Apiako 'a e Polisi, 'o nau ha'u fakataha ki ha fo'i sino fakalao ko e 'Univesiti Fakafonua 'a Tonga.

Ko e taumu'a foki 'a e 'Univesiti Fakafonua 'a Tonga Sea ke fakatolonga fakalōloa mo tufaki 'a e 'ilo 'i he Pule'anga 'i ha faiako'i, fekumi 'o ha ngaahi sikolasipi ngāue fale'i mo ha ngaahi founa kehe. 'Oku a'u pē ki he fakahoko 'a e ngaahi akongāue faka'ekatemika, fakatekinikale mo fakangāue'i pe hokohoko atu 'a e ako, 'oku taliui mo taau ki he ngaahi fiema'u 'a e kakai 'o Tonga.

Ko e tolu pē, ke fakalehilehi'i mo fakafaingofua'i ha ako e lea mo e tukufakaholo faka-Tonga pea mo e ngaahi me'a 'oku felāve'i mo eni. Pea mo fekumi ki he ngaahi lesone 'e felāve'i pē mahu'inga ki Tonga.

Fā, ke faingofua 'a e langa fakalalakala faka'ekonōmika mo fakasosiale 'o Tonga, 'i he ngaahi founa fakaako 'oku fakalehilehi'i ai 'a e fakakaukau fo'ou 'o e ngāue'aki ke tu'uoloa 'a e ngaahi koloa ko ia.

Ko e faka'osi pē ke a'usia 'a e visone, misiona mo e ngaahi taumu'a 'o e 'univesiti 'oku fakahā atu ko ena 'i he Lao Fakaangaanga ko eni Sea. Sea ko e faka'amu leva ia hanga leva 'e he lao ko eni 'o fokotu'utu'u mai ai 'a e sino pule pē ko e kosilio, sino pule ki he me'a faka'ekatemika pē ko e senato pē ko e *senate* pea mo e ngaahi Komiti kehekehe ke nau fakalele 'a e ngaahi va'a kehekehe 'o e 'univesiti Sea. 'Oku 'asi pē hena mo e ngaahi founa kehekehe ki hono fokotu'u kapau 'e toki 'i ai ha ako fo'ou 'e toe tānaki mai 'amui, 'oku 'i ai pē founa hena 'oku faka'atā mai ai ke lava ai 'o toe fokotu'u. He 'oku tau fakakaukau pē mo faka'amu ki he kaha'ú, 'e toe 'i ai 'a e ngaahi va'a kehe 'i he tafa'aki fekumi pē ko e tafa'aki fakaako, 'e ala tānaki mai ki hano hokohoko ko eni hono fakalele atu ko eni 'o e 'univesiti.

Sea ko e 'Ulu 'o e 'Univesiti ni ko 'Ene 'Afio, ko e 'Ulu ko ia 'o e Kosilio, ko e *Pro-Chancellor* 'a ena 'oku 'asi atu pē 'i he Lao Fakaangaanga, pea 'oku 'i ai leva 'a e *CEO* tau pehē pē hangē pē he *CEO* pē mo e *VC* ia pē ko e *Vice Chancellor* ia 'o e 'apiako. 'I ai pē hena Sea pea mo e faka'amu mo e fakakaukau ki he ngaahi tafa'aki kehekehe, kau ai pea mo hono *transition* pē ko 'etau pehē 'e anga fēfē 'ene 'alu ko eni mei he Potungāue Ako, ke fokotu'u ko eni 'a e 'univesiti. Anga fēfē hono tānaki mai 'a e Ako Neesi ki he kongā 'o e 'univesiti kae 'uma'ā 'a e ako ko eni 'a e Polisi. Ko e kupu faka'osi ia he *transitional arrangement* ko ena 'oku 'asi atu ko ena 'i he Lao Fakaangaanga Sea. 'A ia ko e fakakaukau ia, 'omai 'a e Kolisi Fakafaiako, 'omai mo e *TIHE*, 'omai mo e *TIST* pē ko e Fokololo, 'omai mo e *TMPI*, 'omai mo e 'Apiako Kuini Salote Neesi, kae 'uma'ā foki 'a e ako 'a e kau Polisi 'o kamata 'aki ia 'a e 'Univesiti Fakafonua ko eni Sea.

Sea fakamālō atu he ma'u faingamālie, 'o hangē pē ko ia ko ē na'e kamata 'aki e ki'i fakamatala nounou ni Sea, ko e lao ni ke ne fakalaumālie'i 'a e fokotu'u 'a e 'Univesiti Fakafonua 'a Tonga, ke to'o atu leva 'a e ngaahi ako ma'olunga ange, mei he Potungāue Ako, nau fokotu'u 'a e *policy* mo e alāme'a pehē 'o fokotu'u 'a e sino ko eni. 'Oku 'i ai pē kupu hena 'oku ai ha me'a 'oku mahu'inga'ia ai 'a e fonua, 'e lava leva 'e he Minisitā 'o fakahoko atu hangē ha *policy direction* pē ko ha'ane fakahoko atu ki he 'univesiti 'e lava nai fai ha sio ki he tafa'aki ko ē pē ko e tafa'aki ko ē ha ngaahi me'a 'e ala tokoni ke langa faka'ekonōmika pē ko e fakasosiale 'o e fonua Sea. 'A ia ko e ngaahi mafai pehē pē 'oku 'oange pē kehe pē ke mahino 'oku kei 'i ai pē 'a e fengāue'aki 'a e tafa'aki *policy*, tafa'aki 'a e Potungāue, pea mo e 'univesiti ko eni Sea. Fakamālō lahi atu he ma'u faingamālie, kau fokotu'u atu.

<008>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau lau 'uluaki.

Lao Fakaangaanga ki he 'Univesiti Fakafonua 'a Tonga 2021

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa Kakato 'o e Fale kae 'atā ke lau 'a e Lao Fakaangaanga ki he 'Univēsiti Fakafonua 'a Tonga 2021.

Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke tu'utu'uni hono fokotu'u 'a e 'Univēsiti Fakafonua 'a Tonga mo e Ngaahi Me'a Felāve'i.

'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga he fakataha alea 'o e Pule'anga 'o pehē,

Konga 1, Talateu, Kupu 1, Hingoa Nounou mo e kamata ngāue'aki, (1) Kuo pau ke ui 'a e lao ni ko e Lao ki he 'Univēsiti Fakafonua 'a Tonga 2021

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau 'uluaki Lao Fika 19/2021. Ko e Lao Fakaangaanga ki he 'Univēsiti Fakafonua 'a Tonga 2021 fakahā mai ho nima.

Pālōti ki he lau 'uluaki 'a e Lao Fakaangaanga ki he 'Univesiti Fakafonua 'a Tonga 2021

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Tauelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa Taka, Saia Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'afitu. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki ko eni ko e toko 22.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko u tukuhifo e Lao Fakaangaanga ko eni ki he Komiti Sosiale. Tau hoko atu Hou'eiki ki he Fika 4.2 'etau 'asenita ko e Lao Fakaangaanga Fika 25/2021 kātaki Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Malu'i e 'Osouni Leia 2021. Me'a mai 'Eiki Minisitā MEIDECC.

Fakama'ala'ala ki he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Malu'i 'o e 'Osouni Leia 2021

'Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu ki he Sea pea ko u fakatapu atu ki he Hou'eiki 'o e Falé. Sea ko e ki'i lao ko eni ko e ko hono fakakau atu pē 'ona 'o e kalasi kasa fo'ou 'oku 'i ai e, ko e lao ko ē 'oku lolotonga 'i he, 'oku lolotonga 'i ai he taimi ni 'oku 'i ai e kasa 'e ua 'oku ui ko e CFC mo e HCFC 'a ia ko e ongo kasa ia 'oku na kaunga kovi 'aupito ki he *ozone layer* 'a e 'osoné. Na'a tau, na'a tau fakamo'oni foki ki he *Montreal protocol* 'i he 1998 'a ia ko e tu'utu'uni ko ē he taimi ni pea 'oku nau fakakau mo e kasa ko eni ko e HFC 'oku 'ikai ke kaunga kovi ia ki he *ozone layer* ka 'oku kaunga kovi ka 'oku ne fakatupunga 'e ia ia e māfana ange 'a e 'ea 'i he *climate change*. Pea 'oku 'omi leva e tu'utu'uni fakapule'anga ko ia, 'a e

tu'utu'uni fakavaha'apule'anga ko ia ke fakakau mo e kasa ko ia 'i he fo'i lao ko eni. 'A ia 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha me'a ia Sea ko e fakahū pē hingoa 'o e kalasi kasa fo'ou ko eni 'oku ngāue'aki ki he 'aisi mo e 'ū me'a fakamokomoko, *air condition* pea mo e 'ū naunau pehē ke fakakau ai 'a ia ko e fakakau ko e 2024 kamata hono fetongi e kasa ko eni. 'Oku fai e fengāue'aki ia mo e 'ū kautaha ko ē 'oku nau, 'oku nau ngaahi 'a e 'ū naunau ko eni ko e a'u 'a'ana ia ki he 2024 'oku nau 'osi fetongi 'e nautolu e kasa ko eni ki ha kasa 'oku 'ikai ke, ke *harmful* pē kovi, kaunga kovi ki he, ki hono fakatupunga 'o e māfana ange 'o e 'ea ka ko e 'uhinga pē ia 'o e, ki'i *amendment* ko eni Sea ko hono fakahū pē 'ona e kasa ko ia ke fakakau 'i he lao he taimi ni. Mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau lau 'uluaki.

Lau 'uluaki 'a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Malu'i 'o e 'Osouni Leia 2021

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Malu'i 'o e 'Osouni Leia 2021.

Ko e Lao Fakaangaanga ki he Lao ke Fakatonutonu 'o e Lao ki hono malu'i 'o e 'Osouni Leia Vahe 21.

'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga he fakataha alea 'o e Pule'anga 'o pehē, Kupu 1, Hingoa nounou mo e 'uhinga'i lea.

(1) 'E ui 'a e lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki hono Malu'i 'o e 'Osouni Leia 2021.

'Eiki Sea: Ko ia óku loto ke tau tali e Lao Fika 25/2021 Ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Malu'i 'o e 'Osouni Leia 2021 hono lau 'uluaki fakahā mai ho nima.

Pāloti ki he lau 'uluaki 'a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Malu'i 'o e 'Osouni Leia 2021

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Tauelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Polisi, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'afitu. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki ko eni ko e toko 22.

'Eiki Sea: Me'a mai 'a e Fakafofonga Nōpele 'o Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e feitu'una 'Eiki Sea, 'ikai na'aku fokotu'u pē au ke hoko atu, ke lau tu'o ua.

<009>

Taimi: 1055-1100

'Eiki Sea : Hou'eiki ko e fokotu'u eni ke tau lau tu'o 2 e Lao Fakaangaanga ko eni, 'oku 'i ai ha poupu?

(Pea na'e pou pou mai 'a e kau Mēmipa)

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke tau paloti, ke tau lau.

Lau tu'o ua 'a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Malu'i 'o e 'Osouni Leia 2021

Kalake Tepile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Malu'i 'o e 'Osouni Leia 2021.

KO E LAO FAKAANGAANGA KI HE LAO KE FAKATONUTONU 'A E LAO KI HONO MALU'I 'A E 'OSOUNI LEIA 2021

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehe:

1. Hingoa nounou mo e 'UHINGA'I LEA

(1) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao (Fakatonutonu) ki hono malu'i 'o e 'Osouni Leia 2021.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o 2 e Lao Fakaangaanga, fakahā mai ho nimá.

Kalake Tepile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siasia Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'afitu. Loto kotoa ki ai Hou'eiki toko 22.

'Eiki Sea: Lau tu'o 3

Lau tu'o 3 'a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Malu'i 'o e 'Osouni Leia 2021

Kalake Tepile: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki hono Malu'i 'o e 'Osouni Leia 2021.

KO E LAO FAKAANGA KI HE LAO KE FAKATONUTONU 'A E LAO KI HONO MALU'I 'A E 'OSOUNI LEIA.

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehē:

1 Hingoa nounou mo e 'UHINGA'I LEA

(1) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao (Fakatonutonu) ki hono Malu'i 'o e 'Osouni Leia 2021.

'Eiki Sea: Ko koe ke loto ke tau tali hono lau tu'o 3 e Lao Fakaangaanga fika 25 2021, fakahā mai ho nima.

Pālōti ki hono lau tu’o tolu ‘a e Lao Fakaangaanga ki hono Malu’i ‘o e ‘Osouni Leia 2021

Kalake Tepile: Sea ‘oku loto kiai Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Semisi Tauelangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisita Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Veivosa Taka, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’afitu. Loto kotoa ki ai Hou’eiki toko 22.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*

Fakamālō Minisita *MEIDECC* hono tali ‘a e Lao Fakaangaanga ki hono Malu’i ‘o e ‘Osouni Leia

‘Eiki Minisita *MEIDECC*: Tapu ki he Sea, ‘oku ou fakatapu atu ki he Hou’eiki ‘o e Falé, Sea, ‘oku ou fakamālō lahi atu ‘i he laumālie lelei ‘a e Feitu’una ka e ‘uma’ā Hou’eiki ‘o e Falé ke mou tali lelei ‘a e ki’i fakahoha’a na’e fakahoko mai ko ení. Pea te mau fakahoko leva ia he ‘oku kau eni ia he ngaahi fiema’u fakavaha’apule’anga na’a nau fiema’u mai. Ko ‘ene ‘osi pe pea fakahoko ange koe’uhi he ‘oku ‘i ai e ngaahi tokoni lahi ki he fonuá ‘oku makatu’unga ‘i he ki’i Kupu’i Lao ko ení hano fakapaasi mei Fale Aleá ni. Pea ‘oku pehē hounga ki he motu’á ni kae ‘uma’a e Potungāué ‘a e laumālie lelei ‘a e Feitu’una mo e Falé ki hono tali lelei ‘a e ki’i liliu ko ení. Mālō ‘aupito.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Mo’ui fekau’aki pea mo e Fika 4.3 ‘o ‘etau ‘Asenitá ko e Lao Fakaangaanga Fika 26 2021 Lao Fakaangaanga ki he kau Toketā, kau Ngāue ki he Nifo pea mo e kau Ngāue ki he Mo’uí.

Fakama’ala’ala fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga ki he kau Toketā, kau Ngāue ki he Nifo pea mo e kau Ngāue ki he Mo’uí

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea, tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea, tapu ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kapineti, tapu mo e Hou’eiki Nōpelé ka e ‘uma’ā e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kakaí. Fakamālō atu Sea ‘i he ma’u faingamālie ‘o e pongipongi ní pea fakamālō lahi ki he lotu lelei ‘a e Fakafofonga Fika 8 ‘o Tongatapu ‘i he pongipongi ní. Ko e Lao foki ko ení Fakaangaanga ki he kau Toketā, kau ngāue ki he Nifó mo e kau Ngāue ki he Mo’uí 2021 ‘oku fakataumu’a ia ‘Eiki Sea ‘oku hā pe peesi 10 ki he malu’i ‘o e kakaí ‘aki hono fakapapau’i hono lēsisita ‘a e kau toketā, kau ngāue ki he nifó mo e kau ngāue ki he mo’uí. ‘A ia kuo ako’i fē’unga kinautolu pea kuo taau ke ngāue’aki ‘a e founga ‘o e taukei mo e ngāue mo e totonu. Ko e taumu’a ola...

<010>

Taimi: 1100-1105

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ... ma’olunga taha ia ‘o e lao ko ení ke ne malu’i ‘a e hou’eiki mo e kakaí e fonuá. ‘Eiki Sea pea ‘oku fiefia lahi e finemotu’á ni he ko e tu’unga fakapolofesinale foki eni, tu’unga fakamāmani lahi mo e tu’unga ki hono *recognition* ‘a e ngāue ‘a e kau toketā kau ngāue ki he nifó mo e kau ngāue ki he mo’uí ‘i he ngaahi *specialty* kehekehe te u toki lave

ki ai ‘amui. ‘I he peesi hono 11 ‘oku ‘i ai e kau mēmipa ai ‘o e poaté pea ‘oku kau atu ki ai ‘i he lao fo’ou ko ení mo e kau mēmipa tautaha ‘oku nau ngāue pē ki he mo’uí kae ‘uma’ā foki ha taha ‘oku ‘ikai ko ha toketā ka kuo fili ‘e he ‘Eiki Minisitā fakatatau ki he kupu hono 5 ko ia ‘o e, ‘o e laó.

Ko e kau mēmipa ia ‘o e poaté pea ‘oku ‘i ai foki honau ngaahi fatongia kehekehe ‘a ia ko e ngaahi fatongia ko ia fakatatau ki he kongā hono 6 ‘o e poaté ke ne fakamafai’i hono lēsisita, hili ia hano sivi’i foki ‘a e vakai’i e ngaahi tohi fakamo’oni ako kae ‘uma’ā ‘a e taukei ‘a kinautolu ‘oku tohi kole mai ke nau lēsisita ‘i he poate ko ení ‘a e kau toketā, kau ngāue ki he nifó mo e kau ngāue ki he mo’uí ‘i hotau ki’i fonuá ni.

‘Ikai ke ngata pē foki ai ‘e ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai ‘a e fiema’u ko eni ko ē ki hono vakai’i ‘o e taukei fakata’u. ‘A ia ko e *continuous professional development* pe ko e *annual practicing license* pe ko e laiseni fakaeta’u ‘o e tokotaha ngāue kotoa pē. Ko hono ‘uhingá ke ne kei hokohoko atu ‘ene polokalama akó, hokohoko atu mo ‘ene ngāue ke taukei pea hao pea malu ki he hou’eiki mo e kakai ‘o e fonuá.

‘I he lao pē foki ko ení ‘Eiki Sea ‘i he peesi 26 kongā 39 ‘oku ne hanga ‘omai pe ai ‘a e founa ‘e fakahoko ‘aki ha launga fekau’aki mo e ngaahi to’o fatongia fakapolofesinale ko ení. Pea ‘oku ‘osi fakaikiiki mai pē ‘i he ngaahi kupu ko ia kimui ‘o e lao ko ení ‘a e ngaahi founa ‘e fakahoko’aki ai hano, ha launga, ngaahi founa ‘e fakahoko ‘aki ‘a e faka’eke’eke fekau’aki mo e launga ko ia ‘oku fakahokó pea mo e ngaahi ola ko ia ‘o e ngaahi, ‘o e ngaahi faka’eke’eke ko iá mo hano a’u ki he ngaahi faitu’utu’uni ‘a e poaté.

‘I he tafa’aki ko ia ko ē ‘o e kau ngāue ki he mo’uí kehe meia kinautolu kau toketā mo e kau ngāue ki he nifó, ‘Eiki Sea ‘oku ‘i he peesi 38 ki he 39 ko e kau ngāue kehe ia. Ko e fuofua taimi eni ke fakakau mai ai kinautolu ki he lesisita ko ení. ‘A ia ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi polofesinale kia kinautolu ‘oku nau ngāue ki he tafa’aki ko ia ‘o e fanongo, tafa’aki ‘o e me’atokoní, ko e ngāue ki he sinó ki he ngāue ki he ngaahi leá. Ko e ngaahi ngāue makehe foki ki hono tokangaekina e ngaahi kupu ko ia e sinó ‘o e va’é, ngāue ki he totó mo kinautolu ‘oku ngāue ki he, tokoni ki he fai fakamohé. ‘Ikai ke ngata ai ka ko kinautolu ‘oku tokoni ki he ngaahi ngāue fotofota mo e ngaahi tapa kotoa pē. ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai e kongā ‘uluaki, kongā ua, kongā tolu, kongā fā ‘o a’u mai pē ki he kongā 5 ‘oku ‘i ai e kau ngāue ko ē ke nau ‘enisinia *biomedical* ‘oku nau kau mo kinautolu ‘i he lao ko ení fakalukufua.

‘Eiki Sea ko e lao eni Lao Fakaangaanga eni ki he kau Toketā, kau ngāue ki he Nifó mo e kau Ngāue ki he Mo’uí fakataumu’a pē ke malu’i ‘a e kakai ‘i he fonuá ni. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: Mālō. Kole atu ki he Kalaké ke tau lau ‘uluaki.

Lau ‘uluaki ‘a e Lao Fakaangaanga ki he kau Toketā, kau Ngāue ki he Nifo pea mo e kau Ngāue ki he Mo’uí

Kalake Tēpile:

LAO FAKAANGAANGA KI HE KAU TOKETA, KAU NGĀUE KI HE NIFO MO E KAU NGĀUE KI HE MO’UI 2021.

Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke fokotu’u ‘a e Poate ‘a e kau Toketā, kau ngāue ki he nifó mo e kau ngāue ki he mo’ui, ke tu’utu’uni ‘a e lesisita ‘o e, mo hono foaki ‘o e ngaahi tohi

fakamo'oni ki he kau toketā, kau ngāue ki he nifo mo e kau ngāue ki he mo'ui ke tu'utu'uni ki he ngaahi tu'unga fakangāue ma'a e kau toketā, kau ngāue ki he nifo mo e mo'ui.

Ko hono fakahoko 'o e ngaahi lāunga mo hono fakahoko 'o e ngaahi fakatonutonu fakatautea mo e ngaahi kaveinga fekau'aki mo e ngaahi me'a ko iá.

<002>

Taimi: 1105-1110

Kalake Tēpile:

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehē:

KONGA 1 – TALATEU

1. HINGOA NOUNOU MO E KAMATA NGĀUE'AKI

- 1) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao ki he Kau Toketā, Kau Ngāue ki he Nifo mo e Kau Ngāue ki he Mo'ui 2021.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau 'uluaki 'a e Lao Fakaangaanga ki he Kau Toketā Kau Ngāue ki he Nifo mo e Kau Ngāue ki he Mo'ui 2021, fakahā mai ho nima.

Pāloti ki he lau 'uluaki 'a e Lao Fakaangaanga ki he kau Toketā, kau Ngāue ki he Nifo pea mo e kau Ngāue ki he Mo'uí

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Tauelangi Fakahau, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, Penisimani 'Epenisa Fifita, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, loto kotoa ki ai 'a e Hou'eiki ko e toko 22.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki, ko u tuku hifo 'a e Lao Fakaangaanga ko eni ki he Komiti Sosiale. Tau hoko atu ki he Lao Fika 4.4 'i he'etau 'asenita ko e Lao Fakaangaanga Fika 27/2021, Lao Fakaangaanga ki he Kau Neesi, Kau Neesi Fakafaito'o, mo e kau Mā'uli Fakapolofesinale 2021. Kole atu ki he 'Eiki Minisitā ke 'omai ha fakamatala nounou miniti 'e 5 pē.

Lao Fakaangaanga ki he Kau Neesi, Kau Neesi Fakafaito'o, mo e kau Mā'uli Fakapolofesinale 2021

'Eiki Minisitā Mo'ui: Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea, pea tapu mo e Fale 'Eiki. Lao Fakaangaanga ki he Kau Neesi, Kau Neesi Fakafaito'o mo e kau Mā'uli Fakapolofesinale 2021.

‘Eiki Sea ‘i hono kupu hono 2 ‘o e lao ‘oku ne ‘omai ai ‘a e taumu’a ‘o e lao ni pea hangē ko ‘eku lave kimu’a, ko hono taumu’a ke malu’i ‘a e kakai ‘aki hono fakapapau’i ko e kau Neesi, Kau Neesi Fakafaito’o mo e Kau Mā’uli Fakapolofesinale kuo nau ma’u ‘a e ako fe’unga ke ngāue ‘i he founa ‘oku fe’unga mo totonu fakatatau ki hono lēsisita kinautolu.

‘I he peesi hono 13 ‘Eiki Sea ‘oku ne tuku mai ai ‘a e ngaahi fatongia ko ia ‘o e Poate, ke ne hanga ‘o fokotu’u ‘a e lēsisita ko eni ki he kau polofesinale ko eni na’a ku toki lau atu ki ai, ka ‘i hono konga 5 (d) ‘oku ne hanga ‘o fokotu’u fo’ou mai ai ‘a ia na’e ‘ikai ke ‘i he lao kimu’a ‘a e lēsisita ‘o e fanau ako fakataha pē ia pea mo kinautolu ‘oku ‘ikai, ‘oku nau neesi fakafaito’o pea mā’uli fakapolofesinale akoako, pea mo kinautolu foki ‘oku ‘ikai ke nau ngāue, ‘oku ‘ikai ke nau lolotonga ngāue.

‘A ia ‘i he taimi ko ē ‘e ‘i he lēsisita ai ‘e kehekehe pē ‘akinautolu ‘oku nau lolotonga fakahoko fatongia pea ‘oku ‘i ai ‘enau *annual practicing license* ‘akinautolu pē ko ‘enau laiseni ke fakahoko e fatongia ko ia, fakaeta’u, ka ‘oku toe hiki pē foki ai mo kinautolu ‘oku nau akoako, pea mo kinautolu ko ia ‘oku ‘ikai ke nau ngāue, pea ‘ikai ke ‘i ai e *requirement* ia kia kinautolu ko ē ‘oku ‘ikai ke nau ngāue ke fakahoko ‘a e ako fakata’u pē ko e ma’u ‘enau *practicing license* fakaeta’u. Ka ko e faka’amua pē foki ‘e he kakai fakapolofesinale ko eni kuo nau ‘osi *retired* ke nau kei kau pē ‘i he lēsisita ‘i he poate ko eni.

‘E ‘Eiki Sea ‘i he peesi hono 26, ‘oku ‘i ai ai ‘a e konga ki hono, ki he tokangaekina ‘o e ngaahi fakatu’utāmaki ki he malu ‘o e kakai, pea mo e ngaahi founa ko ē ke fakahoko ai ha lāunga ki ha fakahoko fatongia ‘a ha tokotaha pē ko hono ‘ulungaanga, pē ko e tu’unga ‘ene mo’ui lelei, ‘a ia ‘oku hokohoko atu pē ‘i he konga ko eni hono 5 ‘oku ‘i ai ‘a e, ‘o kapau ‘e ‘i ai ha lāunga fekau’aki mo e fakahoko fatongia mo e ‘ulungaanga, mo e ngāue ‘oku ‘i ai ‘a e pēnolo ki hono sivi ‘o e fakahoko fatongia, ‘a ia ko e taha ia ‘a e konga fo’ou ‘o e lao ko ia, ‘oku ‘i ai ‘a e pēnolo ke ne siofi lelei ‘a e fakahoko fatongia ‘o kapau ko e lāunga ki he fakahoko fatongia.

‘I he konga, kupu hono 44, 45 ‘oku ‘i ai ‘a e pēnolo ai ki he sivi ‘o e tu’unga mo’ui lelei ‘o ha tokotaha ‘o kapau ‘oku ‘omai ha lāunga ko e tu’unga mo’ui lelei ‘o e tokotaha ko eni, ‘i tu’apule’anga foki ‘Eiki Sea ‘oku fa’a lahi eni ki he tu’unga mo’ui lelei ‘o e ‘atamai ...

<005>

Taimi: 1110-1115

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ...‘oku fakahoko mai pea ‘oku ‘i ai pē pēnolo te ne sivi’i lelei ‘a e tu’unga mo’uilelei ‘a e tokotaha ngāue ‘ikai ke ngata pē foki ai ka ko e tafa’aki ko eni ‘i he konga kupu 49 ki he Komiti Ngāue Fakavavevave ‘oku hā ia he peesi 32 ‘o kapau ‘e ‘i ai ha tokotaha ‘oku ne fakahoko ha ngāue ‘oku fakatu’utāmaki ki he kakai ‘e ‘ave leva ‘a e ngāue ko ai ki he Komiti Ngāue Fakavavevave pea ‘oku ‘i ai leva ‘e ne mafai ‘a e komiti ko ‘eni hili hono vakai’i faka’auliliki ‘a e tu’unga ‘o e ngāue ke ta’ofi fakataimi pē hilifaki ha ngaahi tu’unga fakangatangata ki ha lesisita ‘o ha ngāue ha tokotaha, hangē pē ko ia Sea ‘o kapau ‘e fakahoko ‘i he’ene tu’u fakamāmani lahi ‘e ha taha ha ngāue pea hoko ai ha fakatamaki lahi ki ha tokotaha ‘oku malava ‘e he komiti ko eni ke ne to’o e tokotaha ko eni ‘i he’ene fakahoko fatongia ‘i he loki *emergency* pē ko e loki ko ia ngāue ‘o to’o mai ia ‘o faifatongia ‘i ha tafa’aki ‘oku ‘ikai ke ne kaunga tonu ai ki he kakai.

‘I he taimi tatau pē ‘oku lava ke fakahoko ha fakangatangata ki ha taha ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi hisitōlia ‘o e ngāue na’e ‘i ai ha lāunga fekau’aki mo ha fānau pē ko ha ‘ulungaanga ‘oku ‘ikai taau ‘oku malava ke fakahoko ‘a e fakangatangata ki he tokotaha ko eni ke ‘oua ‘e

ngāue ia 'i ha faitu'u 'oku 'i ai ha fānau iiki pē ko ha fānau fefine. 'A ia ko e ngaahi komiti fakavavevave ko ia pea 'i he kupu 53 leva 'oku 'i ai e pēnolo ko ē te nau hanga 'o fakahoko 'a e fakatotolo ko eni fekau'aki mo e ngaahi lāunga pea toki 'omai pē foki ki he poate ke fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni faka'osi ki ai 'i he kupu fika 56. Sea ko e Lao Fakaangaanga eni ki he Kau Neesi Fakafaito'o. 'A ia ko e kau *nurse practitioners* ia 'oku nau *train* makehe 'aupito kinautolu ke nau lava 'o fakahoko pē e ngāue 'iate kinautolu hono sivi mo hono fakahoko 'a e tokangaekina makehe 'o e kakai pea 'oku fu'u fiema'u foki kinautolu ke nau ngāue 'i he 'otu motu 'i Tonga ni pea ko e mā'uli faka-polofesinale 'i Tonga ni foki 'Eiki Sea 'oku 'i ai pē 'a e lea tonga ko ē ko e mā'uli ai 'oku 'i ai pē 'etau ngaahi kau mā'uli fakafonua.

'Eiki Sea: Kātaki pē 'Eiki Minisitā Mo'ui kuo 'osi ho taimi.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea ki'i miniti pē 'e taha faka'osi pē.

'Eiki Sea: Ko e miniti pē 'e 5 'oku fakangofua mai 'e he'etau Tu'utu'uni he fakamatala nounou toki 'oatu ho faingamālie ta'efakangatangata he taimi 'oku tau hoko atu ai he Lao.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Mālō 'aupito Sea.

'Eiki Sea: Kae lau 'uluaki, kole atu ki he Kalake ke tau lau 'uluaki.

Lau 'uluaki 'a e Lao Fakaangaanga ki he kau Neesi, kau Neesi Fakafaito'o mo e kau Mā'uli Fakapolofesinale 2021

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga ki he kau Neesi, kau Neesi Fakafaito'o mo e kau Mā'uli Fakapolofesinale 2021.

Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fokotu'u ha Poate 'a e kau Neesi, kau Neesi Fakafaito'o mo e kau Mā'uli Faka-*Professional* ke ne Tu'utu'uni 'a e Ngaahi Tu'unga Tokanga'i mo e lesisita 'o e kau Neesi, kau Neesi Fakafaito'o mo e kau Mā'uli Fakapolofesinale 'i Tonga ni. Pea ke fa'u ha Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Fakahoko 'a e Ngaahi Lāunga mo e Founa 'o e Ngaahi Fakatonutonu Fakatautea.

'Oku Tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehē.

Konga 1: Talateu

(1) Hingoa Nounou mo e kamata ngāue'aki

(1) 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao Fakaangaanga ki he kau Neesi, kau Neesi Fakafaito'o mo e kau Mā'uli Fakapolofesinale 2021.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau 'uluaki 'o e Lao Fakaangaanga Fika 27/2021 fakahā mai ho nima.

Pālōti e lau 'uluaki e Lao Fakaangaanga ki he kau Neesi, kau Neesi Fakafaito'o mo e kau Mā'uli Fakapolofesinale 2021

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue,

'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosā Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, loto kotoa ki ai e Hou'eiki toko 22.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko u tukuhifo eni ki he Komiti Sosiale. Fakatokanga'i 'etau taimi Hou'eiki mou me'a hake ke tau mālōlō.

(Mālōlō ai e Fale)

<007>

Taimi: 1140-1145

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea (Lord Fakafanua).

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki, tau hoko atu ki he'etau 'asenita ngāue, 'a ia ko e fika 5 ko e Ngaahi Lipooti Fakata'u. Lipooti 1 ko e Lipooti...

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea, ...

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā.

Tokanga Minisita Ngoue ki he founga ngaue 'a e Fale Alea ki he ngaahi Lao Fakaangaanga

'Eiki Minisitā Ngoue: Tapu pē mo e Feitu'una ki'i kole pē ha ki'i faingamālie ki he Feitu'una. Tapu pē mo e Feitu'una fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki 'o e Kapineta. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā 'a e kau Fakafofonga e Kakai. Sea, mālō ho'o laumālie tau a'u ki he 'aho fakakoloa ko eni 'Eiki Sea. Sea ko 'eku tu'u pē 'aku ia ko 'eku kole ki he Feitu'una 'i he fu'u fuoloa foki 'eku toe fa'a nofo 'o lau 'etau Tohi Tu'utu'uni. 'Oku 'i ai pē 'u me'a 'oku tau liliu he Tohi Tu'utu'uni ka 'oku 'ikai ke lave'i 'e he motu'á ni. Koe'uhi pē ko 'eku fakatokanga'i 'etau 'u lao, 'osi mea'i lelei pē 'e he Fale 'Eiki ni, ko e lao ko ia 'a e Pule'anga, 'osi 'i ai 'a e ngaahi Poate, 'osi 'i ai pea mo e ngaahi feitu'u pau, nau 'osi hanga 'o fakapapau'i e lao ko ia 'Eiki Sea. Pea ko e angamaheni ko ia 'aho 'aneafi, na'e fa'a 'omai pē lao 'o lau 'uluaki, 'osi pē pea lau tu'o 2 pau leva ke kole 'e he ni'ihi he Falé ni, 'e ha Mēmipa ke tukuhifo ki ha Komiti pea 'oku pau leva ke tukuhifo 'o 'ave ki he Komiti ko ia.

'Oku 'i ai pē mo e kupu he Tohi Tu'utu'uni 'oku kei manatu'i pē 'e he motu'á ni 'o ka kole pē ke fai ha, ha Mēmipa ke 'ave 'o fai ha *consultation* he lao ko ia, 'io pea 'i he felotolotoi 'a e Fale ko eni 'Eiki Sea. Koe'uhi pē 'oku ou fakatokanga'i 'Eiki Sea ko e lao ko ē 'o ha Mēmipa fakafo'ituitui, kuo pau ke 'omai ia ki he Falé ni, 'osi hono lau 'uluaki mo hono lau ua, pea kuo pau ke 'ave ia ki ha Komiti Sea 'o hangē ko e angamaheni ko ia 'oku fai 'e he Feitu'una 'Eiki Sea he taimi ni. Ko ia pē Sea 'oku ou fakatokanga'i 'oku vave 'etau taimi he ko e māhina ni pē tu'unga 'oku tau 'i ai he taimi ni. Tau ki'i fakapotopoto pea 'oku ou fakatokanga'i pē e lao ko eni ki he me'a ko eni fekau'aki pea mo e kasa, lao lelei 'o tali ia 'i he founga pē 'a e Fale 'Eiki ni, Ko au 'oku ou ki'i sio pea 'oku ou ki'i tokanga...

<008>

Taimi: 1145-1150

'Eiki Minisitā Ngoue: ... he ako 'Eiki Sea ko e tu'unga ko ē 'oku tau 'i ai he taimi ni 'oku tau fiefia 'oku nga'unu ki he ako. 'Oku faingata'a'ia 'a e tamaiki ako he 'univēsiiti he taimi ni. Ko e hā nai ha fa'ahinga founa 'e fai toe ki'i ma'uma'uluta pea toe ki'i vave ange Sea ha tu'unga ke, ke fai hano toe fakaikiiki 'o e fo'i lao ko eni 'Eiki Sea kia au pē ia ko 'eku, te'eki ke u talanoa au ki he 'Eiki Minisitā Ako ki he me'a ko eni ka ko u fiefia ke 'i ai ha 'univēsiiti 'e fokotu'u he fonua ni. Pea ke mahino 'oku toe lahi ange 'etau fānaú toe lelei ange 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e kakai 'o e fonuá 'Eiki Sea ko e hā e lōloa hono 'ave 'a e fo'i lao ko eni he ko u tui mahalo 'e tāpuni he kapau 'e toe fai ha toe *consultation* ki he fo'i lao ko eni 'Eiki Sea 'e angafēfē 'oku hanga 'e he Pule'anga 'o fakamatala fakalelei'i atu ke mea'i he kakai 'o e fonua ni 'i Fale Alea ni pea toki 'oatu e lao, kiate au Sea 'oku fakaongoongo pē au ki he Feitu'una e me'a 'oku ke tu'utu'uni ka ko 'eku fehu'ia pē 'a'aku ia koe'uhí he angamaheni 'o e anga 'etau tu'u 'a e lao 'Eiki Sea, Sea 'ikai te u toe fakalōloa kau 'oatu pē ke ke me'a ki ai mālō.

'Eiki Sea: Mālō. 'Eiki Minisitā ko u fakamālō atu ho kole fakama'ala'ala mai ki he 'etau founa ngāue 'uluaki pē ko 'etau tohi tu'utu'uni 'oku ne tataki 'etau ngāue fakatatau ki he kupu fekau'aki mo hono fakahū mai e ngaahi Lao Fakaangaanga tatau ai pē 'a e Lao Fakaangaanga fakafo'ituitui 'a e Hou'eiki Mēmipa pea mo e Lao Fakaangaanga ko eni 'a e Pule'anga.

Ko e, kole ki he Kalake ke 'ohake 'etau tohi tu'utu'uni fekau'aki mo hono fakahū mai e ngaahi Lao Fakaangaanga.

'Eiki Minisitā Ngoue: 'Ai angé Kupu 125 Sea fakamolemole.

'Eiki Sea: Kalake 'oku ke 'osi fakalaka koe ai, 'alu hake ki 'olunga.

'Eiki Minisitā Ngoue: 125.

Fakama'ala'ala 'a e 'Eiki Sea fekau'aki mo e Tu'utu'uni Ngaue 'a e Fale

'Eiki Sea: 125, 'alu hifo ki he 126, 128 ko ia, 'a ia ko e lau 'uluaki e lao 'i he 130. 'A ia ko e 130 Hou'eiki mou me'a hifo ki he Kupu Si'i (1) Kuo pau ke tu'utu'uni leva e 'Eiki Sea ki he Kalaké ke lau 'uluaki e Lao Fakaangaanga 'a eni ko ē na'a tau fakahoko 'aneuhú pea 'i he Kupu Si'i (2) Kuo pau ke hanga 'e he 'Eiki Sea 'o fai ha fakahā loto 'a ia ko hono lau 'uluaki ia. Kupu Si'i (3) Kapau 'oku 'ikai tali e Lao Fakaangaangá fakapekia leva ia. Pea he'ikai ke hoko atu 'a e ngāue e Falé ka ko e me'a ko ē 'oku tokanga ki ai e 'Eiki Minisitā 'oku 'i he Kupu 131 'e 'ikai ngāue 'a e Falé ki ha Lao Fakaangaanga hili hono lau 'uluakí ki ha taimi ko e uike 'e ua 'a ia ko e taimi ni 'oku tuku ki he komiti ko eni 'oku tukuhifo ki ai e Lao Fakaangaanga ke fai ha'anau ngāue fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni ki he komiti. 'A ia ko e ngaahi lao pē 'oku 'ikai muimui ki he taimi pau ko ē 'oku tuku mai he 'etau tohi tu'utu'uni 'oku hā he Kupu Si'i (a) mo e (b) 'a ia ko e Lao 'Esitimeti ko ē Patiseti pea mo ha lao kuo fakamo'oni'i he 'Eiki Palēmia ko e Lao Fakaangaanga. 'A ia na'a tau 'osi fou mai he founa ngāue ko ia ko e tohi 'oku pau ke fakahū mai he 'Eiki Palēmia 'oku fakapapau'i ko e ngaahi lao ko ia ko e Lao Fakaangaanga. Pea ko e Kupu 2 fekau'aki ia mo hono tukuhifo e ngaahi lao ko eni ki he 'ū komiti kuo pau ki he 'Eiki Sea ke ne fakahū atu 'a e Lao Fakaangaanga ki he Komiti Fekau'aki ke fatongia'i'aki 'a hono sivisivi'i 'a e taumu'a pea mo e fakama'opo'opo 'a e ngaahi fokotu'u 'a e kakai 'o e fonuá ki he Lao Fakaangaanga. 'A ia 'oku 'osi fai pē 'a e fepōtalanoa'aki pea mo e Kalake Pule fekau'aki pea mo e ngaahi Lao Fakaangaanga ...

<009>

Taimi: 1150-1155

‘Eiki Sea: ... tau fakatātā’aki pe ko e ngaahi Lao fekau’aki pea mo e Faito’ó mo e Mo’uilelei ‘ave ia ki he *Social Committee* ko e ‘u Lao fekau’aki pea mo e Pa’anga mo e Pangikē mo e ‘ū me’a pehē, ‘ave ia ki he Komiti Pa’angá. Pea ko e ngaahi Lao fekau’aki pea mo e Konisitūtoné ‘oku ou tu’utu’uni pe ke tukuhifo ki he Komiti Lao. ‘A ia ko e ngaahi founa ia ‘oku ou ngāue’aki ke tukuhifo’aki ‘a e ngaahi Lao Fakaangaanga ‘oku lau ‘uluakí. Pea ko e kaveinga ngāue ‘oku tuku ki he Komiti ‘oku tu’uma’u pe ia ‘i he’etau tohi tu’utu’uni. ‘A ia ko e me’a pe ia ‘a e Komiti ‘o e ‘ahó ke nau toki fili pe ko hai te nau *consult* pe fai ha potalanoa’aki mo ia fekau’aki pea mo e Lao koiá. ‘A ia ku tau fá’a ngāue’aki e fakalea ko e *Stakeholder* ‘o e Lao Fakaangaanga ko iá. Tau fakatātā’aki pe Lao ko ē ‘oku lolotonga ‘i he Komiti Laó, Lao ki he Sipotí na’e fai e fetalanoa’aki ‘a e Komiti pea mo e ngaahi *National Federation* ‘oku kaunga tonu ki he Lao Fakaangaanga ko iá.

Ka ‘i he taimi tatau pe na’e pehē ‘Eiki Sea Komiti pea mo e toenga Hou’eiki Memipa Komiti Laó ‘oku toe fakapotopoto pe ke fai ha talanoa mo e kakaí. Pea ‘oku nau lolotonga fakalele leva ‘e nau polokalama he letiό. Ko e founa ngāue Hou’eiki ‘oku hā mahino pe ‘i he’etau Tohi Tu’utu’u ní.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Mālō

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā

‘Eiki Minisitā Ngoue: Mālō Sea, Sea ma’ala’ala ‘aupito pe me’a ia ke me’a ki aí. ‘Oku ou tokanga pe au Sea koe’uhí ‘oku ou fakatokanga’i ‘a e taimi mo e founa hono ngāue’aki e Fale ni ‘Eiki Sea. Kapau te ke me’a ki he Lao ko eni ko ē fekau’aki pea mo e kasa koná. Na’e fokotu’u atu ia ‘e he taha e ni’ihi e Falé ni pea na’e tali lelei pe ‘e he Feitu’una. Na u fakaongoongo pe au ‘e tuku mai ha faingamālie ke fokotu’u atu ko e hā e tu’utu’u ni ‘a e Falé. ‘I he founa ko ē ku tau fai he taimi ní ko u pehē ‘e au Sea ‘oku fu’u loloa. He ku ‘osi vakai’i mo sivi kotoa, pea ‘oku mou mea’i kau Fakafofonga ‘oku vaivai e falé ni he taimi ‘oku ‘oatu ai e Laó ke mou me’a mo iá. ‘Omai eni mei he Komiti ki he Falé ni ‘o hiki nima’i ai ‘e he Falé ni ‘oku ‘ikai ko ha fa’ahinga founa ngāue ia Sea ‘oku ‘ata ki tu’a, ‘oku malohi ha kau *opposition* he Fale ko eni. ‘Osi fakatokanga’i ‘e he motu’a ni e me’a ko ia he Fale ko eni ‘Eiki Sea. Pea ku vaivai moutolu kau *opposition*, ko e ‘omi pe Lao ko eni, lau ‘uluaki, lau ua, mou hiki nima kotoa pē. Hala ke ‘i ai ha’amou me’ime’i tokanga’i ‘a e ngāue ‘oku tonu ke fai ‘e he Fale ko eni ‘Eiki Sea. Pe ko ia Sea ‘oku ou fakatokanga’i me’a koiá ‘Eiki Sea ...

Mateni Tapueluelu: Sea ki’i fakatonutonu atu Sea, fakatonutonu Sea ko e pehē ‘oku hala hamau tokanga ki ai. ‘Eiki Sea ko e Lao ko ena na’e fokotu’u mai ke lau ‘uluaki ko ē ‘o paasi, lau hono ua ‘o ‘alu ‘o talí. Kuo ‘osi hanga ‘e mautolu ‘o lau ko e me’a pe ia ki he kasa. ‘Oku faingofua ki’i Lao ia koiá pea ‘oku ‘ikai ko ha Lao fo’ou kakato ia. Ko e ki’i monomono mai pe ia ‘o e ongo kasa fo’ou ‘oku kau ki hono maumau’i e *ozone layer* faingofua e ki’i Lao ia koiá Sea. ‘Oku ‘ika ha me’a ia ke toe fakafepaki pe sivi ai. Ko e toenga ko ē ‘oku mau tokanga mautolu ki ai Sea. Pea ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ‘a ‘emau *opposition* ke fakafepaki’i e na’e pea ‘oku kotoa pē ‘oku ‘omai mei he pule’angá. Ka ‘i ai ha Lao ‘oku lelei Sea, tukuange ia ke ‘alu.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea, ko u fakamālō atu Sea ki he fakafofonga he’ene fakatonutonu pe ‘e ia ‘ene faka’uhinga fakafofonga’i pe ia ‘a’ana. ‘I he anga ‘eku ma’u ‘Eiki Sea, ko u kole fakamolemole atu ‘Eiki Sea ki he Feitu’una. Pehē ke tau fakatokanga’i pe ‘a e ngaahi me’a ko eni ‘oku malava pe ‘o fai pē ‘i he founa taau ‘i he Falé ni. Ko hono toe ‘ave ki he Komiti ko e ‘ū ‘ata kehe ia ‘Eiki Sea.

‘Oku sai pe Komiti ia pea ‘oku sai pē ‘aupito ‘ikai ke ‘i ai ha Komiti ia ‘e kovi ka ko hono fakanounou ko ē ngāué ‘oku ‘ia e tuí ‘e toe lelelange ‘Eiki Sea ‘a hono talanga’i pea fanongo mai kakai fonuá ki ai. ‘I he founga ko ē hangē ko e me’a na’e me’a atu ki ai ‘Eiki Nōpelé.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā ko u fie fakatokanga atu pē koe’uhi ko e ngaahi Lao Fakaangaanga ko ení na’e teuteu mai pe ‘e he pule’angá ‘o tufa mai ‘aneafi. ‘I he’ene pehē kapau te tau lau tu’o ua, paasi e Lao he ‘ahó ni hei’ilo pe kuo kakato e lau e Hou’eiki Mēmipá ngaahi Lao Fakaangaanga ko ení. Ko e faingamālie ke tuku hifo ki he Komiti fekau’aki mo e lau ko iá ke ‘oatu ha taimi e kau Fakafofongá ke nau lau ‘a e ngaahi Laó ko e taimi ko ē ‘oku fakafoki mai ai ‘o lau tu’o uá ‘e faingofua leva ‘e nau tipeiti kuo nau me’a ki ai.

‘Eiki Ministā Ngoue: Ka u faka’osi atu pe au ‘Eiki Sea ki he Feitu’una fakamolemole...

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā

‘Eiki Minisitā Ngoue: ...ko e tau’atina pe Feitu’una ‘i he fai ho ngāué. Ko hono tukuhifo ko ē ki he Fale ‘Eiki Sea lau ‘uluaki, lau ua pea tukuhifo ki he Fale ‘Eiki Sea, fai hono talanga’i ‘Eiki Sea, ko e hau he lelei, ‘omi ai e ngaahi fakakaukaú kotoa tatau e tafa’aki e pule’angá mo e tafa’aki ko ē ‘o e Hou’eiki mo e tafa’aki ko ē kakai. Ko e lau ko ē ‘e he Komiti ‘Eiki Sea hono fa’a ‘omai ki hení ‘oku ‘ikai toe fai atu e tālanga ia ‘Eiki Sea.

Mateni Tapueluelu: Ki’i fakatonutonu atu pe Sea, Sea tapu pe moe Feitu’una mo e Falé, ‘oku ‘uhinga ...

<010>

Taimi: 1155-1200

Mateni Tapueluelu: ...mai ‘a e ‘Eiki Minisitā Sea ke tuku e founga ngāue ko ē ‘oku tohi’i he tohi ngāué ka ko e, ko e me’a ia ‘oku muimui ki ai e Feitu’una.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea, fakatonutonu atu.

Mateni Tapueluelu: ...pea ko ‘ene tonú pe ia Sea ka ‘oku ‘ikai ko ‘ene founga fakafu’ituitui.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Fakafofonga Fika 4, ‘oku ‘ikai, ‘oku ‘ikai ko ha ...

Mateni Tapueluelu: Ko ‘etau tohi ngāue ‘oku fai ki ai.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Fakatonutonu atu ki he Feitu’una ‘oku hala e me’a ‘oku ke ma’u ki aí.

Mateni Tapueluelu: ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakatonutonu ia ...

‘Eiki Minisitā Ngoue: He’ikai ke ke ha’u koe ‘o talamai ...

Mateni Tapueluelu: Ko ‘etau laó ‘oku mālohí.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Na’e ‘ikai ke ke talamai koe kia au ko e faka’uhinga ki he kupu me’á ‘oku fiema’u he Feitu’una. Hala ia.

Mateni Tapueluelu: Ko e lao mo e tu'utu'uni 'oku mālohí ...

'Eiki Minisitā Ngoue: 'Oku fakalongolongo e Tohi Tu'utu'uni.

Mateni Tapueluelu: Tuku ho'o fakakaukau fakafo'ituitui 'a koe ko e me'a ia 'oku tau lōloa ai 'oku mole e taimí.

'Eiki Minisitā Ngoue: Fakafofonga, Sea.

Mateni Tapueluelu: 'Oku mālohi e Tu'utu'uni Sea pou pou atu ki he Feitu'una.

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko e kole atu ki he Fakafofonga ... 'oku 'ikai ke u, 'ikai ko 'eku 'uhinga 'a'aku ia ki he me'a ko iá 'Eiki Sea. Ko 'eku 'uhingá ke fai 'etau founa 'etau ngāue tau ngāue ki ha me'a 'i he Fale ni 'Eiki Sea. Kapau 'ave ki he komiti ko ē 'o vahe e komiti, 'oku mou mea'i 'oku 'i ai e vahe e komiti pe 'ikai. Kole atu ke 'omai ke tau ngāue heni he ko e taimi pe eni ke tau vahe ai mo tau ngāue'i e me'a ko ení 'i he Fale ni. Ko e 'ai hake ko homou 'ave ki he komiti, ko e hā e me'a e komiti 'oku fai ki ai?

Mateni Tapueluelu: Sea fakatonutonu atu mu'a Sea. 'Oku tu'utu'uni 'etau Tohi Tu'utu'uni 'i he kupu 130 ke 'ave ki ai pea 'osi pea toki 'omai pea hoko atu leva e me'a 'oku 'uhinga ki ai Sea.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea.

Mateni Tapueluelu: ... 'e lava pe feme'a'aki ia he Komiti Kakató.

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko e fatongia 'o ha Mēmipa 'i he Fale ni ke ne tu'u 'o fokotu'u atu ki he Feitu'una ke 'ave ki he komiti.

Mateni Tapueluelu: ... hili 'etau talangofua ki he Tohi Tu'utu'uni ke 'ave ki he komiti pea toki 'omai ki heni.

'Eiki Minisitā Ngoue: Pea kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha Mēmipa 'e tu'u hake 'o 'ave ki he me'a pea 'oku totonu ke hikinima'i he Feitu'una 'a e tu'utu'uni ko ia.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku ou tali e fakatonutonu 'a Tongatapu 4 'oku 'i ai e kupu pehē ka ko e me'a mai 'Eiki Minisitā ko 'ene fokotu'u fo'ou pē 'a'ana.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea ko e fu'u me'a motu'a eni talu e fokotu'u e Fale ni mo 'emau hū mai ki he Fale ni. Na'e ngāue'aki e founa ko iá. 'Osi pē lau 'uluaki, lau ua pea mau fokotu'u atu ki he Feitu'una pea 'alu leva ki he ngaahi kupu ko ení 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Ko ia, Minisitā ko u lave'i pē au e hisitōliá.

'Eiki Minisitā Ngoue: Na'e te'eki ai ha taha ia te ne hanga 'o fokotu'u.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā, ko e me'a kuohilí mahalo ko e taimi ia na'e liliu ai 'a e Tohi Tu'utu'uni. Ko e tu'u ko eni e Tohi Tu'utu'uni he 'aho ní tau muimui ki ai. Mahalo ne kehe ho taimí 'Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Kae kehe ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Eiki Sea ‘e lava pē ke u ki’i tokoni atu pē mu’a ki he ‘Eiki Minisitā. Ko ‘eku ki’i tokoni pē ki ai ‘Eiki Sea koe’uhí ko e kupu 176(1) pea mo e, ko e kupu 176 ko ē hono 2. ‘Oku tu’utu’uni ‘a e kupu si’i (1) ‘e malava ‘e he Fale Alea ‘o fokotu’u ha tu’utu’uni faka-Fale Alea neongo ‘a e ngāue makehe ‘a e komití. Ko e kupu 176 ia, 174(2) ka ko ‘eku ‘uhinga atú ‘oku malava e Fale Alea ke faitu’utu’uni ki he komiti ha’ane ngāue ‘oku fai. Ko ‘eku fie tokoni atu pē ‘aku ia ke fakanounou e feme’a’akí he ‘oku ngali ‘ova ki tu’a ka ‘oku tu’u kotoa pē ‘ū me’a he Tohi Tu’utu’uni ‘Eiki Sea. Mālō.

‘Eiki Sea: Ko ia.

Mo’ale Finau: Sea ki’i, tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea ko u tui ko e lao ko ē he Tohi Tu’utu’uni ia ‘a eni 131(1) he’ikai ke fai ha ngāue ki he Lao Fakaangaanga ‘i he, he’ikai ke fai ha ngāue ‘i he uike ‘e 2. Ko e ‘uhinga pē foki Sea ko e, ‘oku fekau’aki e ngaahi me’a, kiate au ‘Eiki Sea ko e mahu’inga e me’a ko eni ko e ‘i ai ha faingamālie ke foki e Fakafofonga ‘o lau, hangē ko e me’a na’e me’a ki ai e Feitu’una. Na’e toki ‘omai pē ‘aneafi e lao ko eni. ‘Oku fakapotopoto ‘a e fo’i tu’utu’uni ‘Eiki Sea ke mau foki ‘o lau e laó ‘i ha fo’i uike ‘e 2 pea ka hili ko iá ‘Eiki Sea ‘oku toe ‘i ai pē mo e tu’utu’uni ‘a e laó ki he ngaahi feitu’u ...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea fakatonutonu Sea ē ki he Fakafofonga, ko ‘eku ki’i fakatonutonu pe au he kupu ko ē ‘oku ke me’a mai ki ai. Kapau te ke me’a fakalelei hifo ki he kongá ko ē 131 ‘oku ke me’a. Fokotu’u mei he kakai ‘o e fonuá, ko fe ‘a e kakai ‘o e fokotu’u e kakai e fonuá? Ko e Feitu’una mo e tēpile e Hou’eiki.

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea ko ‘eku, tuku pē mu’a ...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Te’eki ke ‘i ai ha fokotu’u pehē mai ia ‘o fekau’aki pea mo e ngaahi kupu ko eni.

Mo’ale Finau: Kae kehe ko e poini ‘a e motu’á ni ‘Eiki Sea ko e, ko e ‘uhinga ia ko ē hono lau ko ē pea ‘ave ko ē ki he, ki he uike ‘e 2 kae lava ke faingamālie e Fakafofongá ke nau hanga ‘o lau.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea fakatonutonu, Fakafofonga ko ‘eku fakatonutonu ki he Feitu’una na’e te’eki ai ke ‘i ai ha fokotu’u ke ‘ave ki he komití pea ke fai ha *consultation*. Ko e fokotu’u ko iá ‘e fai mei he kakai e fonuá.

Mo’ale Finau: Ko e tu’utu’uni ...

‘Eiki Minisitā Ngoue: Ko e Feitu’una ‘oku totonu ke fakafofonga’i e kakai e fonuá. Hou’eiki Nōpele ko nautolu ‘oku tonu ke nau fakafofonga’i e kakai e fonuá.

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea ‘oku ‘uhinga e ‘ave ki he kakai he ko e *direction* ia ko ē ‘a e *consultation*.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Oku te’eki ai ke fai ha fokotu’u mei a moutolu ke ‘ave ki he kakai e fonuá.

Mo’ale Finau: Ko e lau ia ‘a e laó ‘Eiki Sea 131(1) ke ‘i ai ha faingamālie pehē ‘Eiki Sea. Pea hili ko iá ‘Eiki Sea pea ‘oku toki fakafoki mai leva e lao ‘Eiki Sea. Ko u tui Hou’eiki he’ikai ke ‘omai pē ha lao ia ‘aneafi pea ‘ikai ke ‘oange ha faingamālie ia ‘o e ngaahi *stakeholder* kehekehe ke fai ha’anau fokotu’u Sea hanau lau ki ai.

‘Eiki Minisitā Ngoue: ‘Eiki Sea fakatonutonu mu’a Sea. Te ke me’a hifo Sea ki he fakatonutonu kupu 131, fokotu’u mei he kakai ‘o e fonua.

<002>

Taimi: 1200-1205

Lord Tu’ivakanō: Sea.

‘Eiki Sea: Fakafofonga Nōpele ‘o Tongatapu.

Lord Tu’ivakanō: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea, ke ta’ofi mu’a ‘a e me’a ko eni he ‘oku monuka ai ‘a e tu’utu’uni ‘a e Feitu’una ka tau foki mai ki he’etau ‘asenita. Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku ou tali ‘a e fakatonutonu ‘a e ‘Eiki Nōpele Tongatapu. Kole atu pē ki he ‘Eiki Minisitā ko eni e Ngoue mo e Toutai kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku ke fie liliu ‘i he’etau Tohi Tu’utu’uni pea ke toki fokotu’u mai ke liliu ‘e he Fale.

‘Eiki Minisitā Ngoue: Sea ‘oku ou kole fakamolemole atu au ki he Feitu’una, pea fakamolemole pē Fakafofonga Fika 1 ‘o e Hou’eiki Nōpele. Kia au ‘oku ki’i fakaoli tama kiate au ‘a e me’a ko eni ‘oku hoko ‘i he pongipongi ni ‘Eiki Sea, kia au ‘i he anga ‘eku faka’uhinga pē ‘aku Sea, kae kehe Sea ‘oku ou tukulolo atu ki he Feitu’una ‘Eiki Sea ke hoko atu ho’o tu’utu’uni.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e Lipooti Fakata’u ‘a e Potungāue Mo’ui ki he ta’u 2017/18 mo e 19, kole atu ki he kalake ke lau ‘a e tohi fakahū mai ‘aki.

Lipooti Fakata’u ‘a e Potungāue Mo’ui ki he 2017/2018 mo e 2019

Kalake Tēpile: ‘Ulu’i tohi pē ‘a e Potungāue Mo’ui.

‘Aho 3 ‘o ‘Akosi, 2021

Lord Fakafanua,
‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga,
Fale Alea ‘o Tonga,
Nuku’alofa,
Tonga.

‘Eiki Sea,

‘Oku ‘i ai ‘a e ongo’i lāngilangi’ia makehe ‘a e finemotu’a ni ‘i he faingamālie ko eni ke fakaa’u atu ki he Fale ‘Eiki na ‘a e Fakamatala Fakata’u ‘a e Potungāue Mo’ui ki he tu’unga ‘a e mo’ui ‘a e kakai ki he ta’u 2017/2018 ‘o a’u ki he ngata’anga ‘o e māhina Tisema ‘o e ta’u 2019, ‘o fakatatau mo e kupu 51 ‘o e Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga.

‘Oku ou faka’apa’apa atu,
(Fakamo’oni) *Hon. Associate Professor ‘Amelia Afuha’amango Tu’ipulotu,*
Minisitā ‘o e Mo’ui.

Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Mo’ui.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Tapu pea mo e Feitu’una ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Fale ‘Eiki. Mālō ‘a e ma’u ‘a e faingamālie ke fakahoko atu ai ‘a e Lipooti Fakata’u ‘a e Potungāue Mo’ui, 2017/18 pea mo e 19.

Pea kimu’a ke u fakahoko atu ha ki’i lipooti nounou, ‘oku ou fie fakamālō lahi ki he ‘Eiki Minisitā mālōlō ka ko e Fakafofonga Fale Alea ‘o Vava’u Lahi, ‘i he ngāue na’e leleaki’i mai he ngaahi ta’u ‘o a’u ki he taimi na’a ku hoko mai ai ‘a e ngāue.

Ko e visone mo e misiona ‘a e Potungāue Mo’ui ‘e ‘Eiki Sea, ke toe fakalalakaka ‘a e mo’ui lelei ‘a e fonua, ‘aki hono tokangaekina ‘a e mo’ui ‘o fakafou atu ‘i hono faka’ai’ai ‘o e mo’ui lelei, fakasi’isi’i mo e mahamahaki, faingata’a’ia fakasino, pea pehē foki ki he pekia kei iiki.

Ko e visone foki Sea ke tau a’usia ‘e Tonga ni ‘a e ma’olunga taha ‘i he tokangaekina ‘o e mo’ui lelei ‘i he Pasifiki, ‘o hange ko ia ko e ngaahi fua Fakavaha’a Pule’anga ‘o e ta’u 2020. Ko e ngaahi *core values* pē ko e ngaahi mahu’inga, ngaahi mahu’inga’ia ‘o e Potungāue Mo’ui, ‘oku lisi atu pē ‘i he lipooti kātaki, lipooti 2018/19 ko e ngāue ‘osikiavelenga ‘a ia ‘oku tau sio tonu he ‘aho ni ‘Eiki Sea ki he ngāue ‘osikiavelenga ‘etau kau laine mu’a ‘i he ngaahi ‘api nofo’anga hotele kolonitini, kae ‘uma’ā hono leleaki’i ‘o e huhu malu’i ‘i he ‘aho mo e po’uli. Ko e fiema’u ke nau ma’u e taukei, falala’anga, mo e taliui pea mo e tokangaekina, mo e mahu’inga ko ia ‘o e ako’i ‘o e kau ngāue ke nau toe taukei ange ‘i he ta’u kotoa pē mo e ngaahi polokalama ngāue kotoa pē. Kae pehē foki ki he mahu’inga e hoa ‘a e ngaahi ngāue mo e hoa ngāue ‘a ia ‘oku fu’u fiema’u ‘aupito ia hono leleaki’i ‘a e ngāue ‘i he taimi ‘o e mahaki *pandemic* ko eni ko e Koviti 19.

‘I he peesi 12 pē ‘o e lipooti 18/19 ‘e malava ke mou mamata ai ki he ngaahi me’a fua fakafonua fakalukufua kuo ngāue’aki ‘e he Potungāue Mo’ui ‘o ha sino mai ai ‘a e ola ‘o e fakahoko fatongia, ‘uluakī pē ‘i he tēpile ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e tokolahi fakalukufua ‘o e fonua, teau ma ono tupu kilu, poini nima kilu ...

<005>

Taimi: 1205-1210

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ... ki Tonga ni fakalukufua ko e fua ‘a e fakahoa ko ia ‘o e fā’ele hūfanga he fakatapu ko e 20 ki he toko 1000 ‘a ia ‘oku ‘i he 2000 ia ‘i he ta’u. Ko e fua ko ai ki he pekia fakaeta’u ‘i he ta’u kotoa pē ‘oku meimei ki he toko 600 ‘i he ta’u. Ko e pekia ko ia ki he fā’ele hūfanga he fakatapu ‘i he ngaahi ta’u ko eni ‘e tolu kuo maliuange na’e ‘i he tu’unga fakafiemālie ‘aupito ‘Eiki Sea.

Lord Tu’iha’angana: Sea ke u ki’i tokoni ki he Minisitā. Ki’i tokoni pē mo e Feitu’una.

‘Eiki Sea: Tali pē he ‘Eiki Minisitā e kole tokoni me’a mai Fakafofonga Nōpele.

Lord Tu’iha’angana: Tapu ki he Sea mo e Hou’eiki Fale Alea. Ko ‘eku tokoni atu pē ‘a’aku ki he Feitu’una mo e ‘Eiki Minisitā ‘uhinga ko e Fakamatala Fakata’u eni he 17 pea mo e 18 ‘oku hoko hake ka tau ki’i ‘unu’unu atu pē ke ki’i lave’i atu pē 17 mo e 18 katau toki ‘ai e 19 ‘oku ofiofi mai. Ko e ki’i fokotu’u atu pē Sea he ko ena na’e fakaikiiki e Minisitā he 17 mo e 18. ‘Ikai ko ‘eku fokotu’u atu pē ‘a’aku ia ka ‘oku ou tui au ia ‘oku loto lelei pē Hou’eiki ia ki ai, ‘uhinga ko e ngaahi ‘uhinga ko e ngaahi me’a angamaheni pē eni ia ‘oku tau fai he alea’i e fakamatala ka hū fakataha mai e me’a ‘oku tuku atu e ‘otu ta’u kimu’a he ko e meimei tatau pē ngaahi tēpile mo e ngaahi me’a ko ia kae toki malanga’i e me’a ko ē ‘oku ofiofi mai mālō Sea.

’Eiki Sea: Tongatapu 4 ko ho’o kole ki he ‘Eiki Minisitā.

Mateni Tapueluelu: Sea ko ‘eku fie pou pou pē ‘a’aku Sea tapu mo e Feitu’una Sea ko hono ‘uhinga ko e lipooti Fakata’u eni ia e 2017 ‘oku meimei tatau pē ia he 2018. ‘Oku ‘i ai pē me’a ‘oku mau tokanga ki ai he 2018 mo e 19 pea ko e fokotu’u atu Sea na’a lava ke tukuange e 2017 ia ko e fokotu’u atu pē ke nounou ko e ‘uhinga kapau ‘e me’a e ‘Eiki Minisitā ia heni ‘o feme’a’aki pea fokotu’u atu ke tukuhifo ki he Komiti Kakato ‘e toe me’a pē ai ko e fie tokoni atu pē Sea na’a vavevave e ngāue.

’Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā kapau ‘oku tonu ‘eku faka’uhinga ho kole ‘oku ke fokotu’u mai ke tali e Lipooti ia ‘o e 2017 ka tau hoko atu ki he 18 mo e 19.

Mateni Tapueluelu: Ko ia Sea.

Lord Tu’iha’angana: Sea ko ‘eku fokotu’u pē ‘a’aku ia ‘o hangē pē ko ia ko e fa’a angamaheni pē ko ē ‘oku tau ‘osi fakahoko pē he Fale ni, ka ‘oku hū mai ha fo’i fakamatala pehe ni ‘e tolu 17, 18, 19 pea tau alea’i pē ‘a e lipooti fakamuimui kae hangē ko e me’a ‘a e Fika 4 ka ke faka’atā pē kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku fie lave ki ai ha Fakafofonga fie me’a ki ai ha Fakafofonga he 18 mo e 17 fai e alea he 19 ka ‘oku to’o mai ha me’a mei he 17 mo e 18 pea fakangofua pē he Feitu’una ka tau alea he 19 pea ‘osi pē ko ia pea pālōti’i faka’angataha ‘o ‘osi pea hoko atu mālō.

’Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā ko u fakatokanga’i e taimi pea ‘oku ‘ikai ke u fiema’u ke u tu’usi ho taimi. Hou’eiki te u toloi e Fale ki he 2:00.

(Toloi e Fale ki he 2:00)

<007>

Taimi: 1405-1410

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Alea(Lord Fakafanua)

’Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, ko ‘eku fakatokanga’i atu ‘oku ‘ikai ma’u ‘etau *quorum* kole atu ke tau malōlō miniti 10

(Malōlō e Fale miniti 10)

<008>

Taimi: 1410-1415

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea(Lord Fakafanua)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Kimu'a pea tau toloi mai ki he 2:00 na'e lolotonga me'a mai e 'Eiki Minisitā Mo'ui fekau'aki pea mo 'ene Lipooti Fakata'u ki he 2017/18 mo e 19. Fakamanatu atu pē 'Eiki Minisitā na'e 'i ai e kole mei he Hou'eiki Mēmipa, ke me'a mai pē he ta'u 2019, pea ka fai ha feme'a'aki fekau'aki pea mo ho'o lipooti toki *refer* fakalūkufua atu pē Hou'eiki Fakafofonga ki he 17 mo e 18. Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Me'a 'a e Minisita Mou'i ki he kongā 'o e Lipooti fekau'aki mo e huhu malu'i

'Eiki Minisitā Mo'ui: Mālō 'aupito 'Eiki Sea, tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea Fale Alea kae 'uma'ā 'a e Fale 'Eiki kae 'atā ke hoko atu 'a e lipooti ko eni mei he Potungāue Mo'ui. Fakatautu pē mo e tēpile ko ia 'i he peesi 12 'o e Lipooti 2018/19, 'a ia na'e kamata mai ai 'a e fakatalanoā ki he ngaahi me'afua fakafonua fakalūkufua. Pea 'i he me'afua ko eni hono kongā 8, 'oku 'i ai 'a e polokalama ko ia huhu malu'i fakalūkufua 'a e fonua ni. 'A ia 'Eiki Sea 'oku 'i he peseti 'e 99.6 'i he 2019 pea ko e tu'unga fakafiemālie foki eni mo fakamāmani lahi *international standards* pea 'iloa ai 'a e ki'i fo'i piliote 'i he tu'unga ko ia 'o e *coverage* pē ko e a'usia fakalūkufua 'o e huhu malu'i, pea 'oku hoko pē foki ia ko e poupu lelei ki he tu'unga he taimi ni 'o e huhu malu'i he'ene leleaki'i ko eni fekau'aki mo e KOVITI 19.

Ko u tui 'i he peesi hoko pē 'i he peesi 13 'oku lave ai ki he peseti ko ia 'o e fā'ele hūfanga he fakatapu fakahoko 'e ha tokotaha fakapolofesinale ko e tokotaha na'e ako. Ko e tu'unga ma'olunga eni 'Eiki Sea pea malu pea hao ai 'a e ngaahi fa'ē kae 'uma'ā 'a e fānau, 'i he peseti 'e 99 hono tokangaekina 'e ha tokotaha fakapolofesinale. Te u 'alu pē ki he lavame'a fakalūkufua ko ia 'i he 2019, 'a ia na'e lava ke huufi ai 'a e Falemahaki ko ia 'o Pilinisesi Fusipala 'i he 'aho 20 'o Novema, kae 'uma'ā foki 'a e ngaahi ngāue kimu'a ki hono huufi e Falemahaki ko ia Likamonu 'i he 2018 ia, pea mo e ngaahi fakalelei na'e fakahoko ki he falemahaki ko ia 'i 'Eua pea lava ai ke toe fakahoko 'a e ngāue ki he Falemahaki ngaahi falemahaki fo'ou ko eni mo e fakalelei ki 'Eua.

Ko e Lipooti pē ia Sea ko u tuku atu, 2017, 2018 mo e 2019. Mālō 'aupito.

'Eiki Sea : Mālō 'Eiki Minisitā ko e Lipooti eni kapau 'oku 'i ai ha me'a Hou'eiki. Tongatapu 4.

Fokotu'u Tongatapu 4 ke tukuhifo 'a e Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue Mo'ui ki he Komiti Kakato

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Sea ko e kole atu pē ke tukuhifo pē na'a lava fai ha ki'i lave fakalūkufua pē ki he Komiti Kakato. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti.

<008>

Taimi: 1415-1420

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali ke tukuhifo e Lipooti mei he 'Eiki Minisitā Mo'ui he ta'u fakapa'anga, ki he ta'u 2017 mo e 2018 mo e 2019 ki he Komiti Kakato fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siasia Pohiva, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Tauelangi Fakahau, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, loto ki ai mo Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, loto ki ai e toko 13, 14 'aki 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 15 kia 'Eiki Nōpele Tu'i'afitu. Loto ki ai e toko 15 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau hoko atu ki he Fika 5.2 'etau 'asenita ko e Lipooti Fakata'u 'a e Sino'i Pa'anga Fakafonua ki he Ngaahi Monū'ia Mālōlō ki he ta'u 2020. 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Fakama'ala'ala ki he Lipooti Fakata'u 'a e Sino'i Pa'anga Fakafonua ki he Ngaahi Monū'ia Mālōlō

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea Sea, fiefia e motu'a ni ke fakaa'u mai 'e Sea 'a e Fakamatala Fakata'u pea mo e Lipooti ki he ola 'o e Ngāue Fakapa'anga 'a e Poate Mālōlō ko eni Fakafonua ki he ta'u ko eni 'o ngata ki he 2020 Sea.

Ko e ta'u ngāue ko eni 'Eiki Sea na'e 'i ai e hiki hake 'a e tokolahi e kau Mēmipa 'a ia na'e kau 'i he, 'i he *scheme* ko eni ki he toko taha mano nima afe fāngeau ua nima (15425) 'a ia ko e hiki hake eni mei he toko taha mano fā afe (14000) 'i he ta'u kimu'a ai Sea.

Ko e tākaki ko ē na'e faí lolotonga e ta'ú na'e fe'unga ia pea mo e 11 miliona. 'A ia 'oku hangē pē ko ia 'oku mea'i 'e he Hou'eiki 'e Sea ko e pa'anga mālōlō eni 'a e ngaahi pisinisi pea mo e ngaahi, kau ki heni pea mo e ngaahi siasí. Tokolahi e kau Mēmipa ko eni 'i he 'i he *fund* ko eni ko e kau ngāue pea mei he mei he ngaahi siasí 'i Tonga ni, 'Eiki Sea.

Ko e ola fakapa'anga na'e 'i ai pē tupu Sea 'i he, he ta'u ngāue ko eni. Pea ko e tupu ko ia 'oku vahevahe atu pē foki ia ki he kau Mēmipa. Na'e 'i ai pē mo e tokoni fakapa'anga 'a e *scheme* ko eni 'Eiki Sea ki he kau Mēmipa makatu'unga 'i he ngaahi, fakatefito pē ia mei he fiema'u taautaha 'a e kau Mēmipa ki he fa'ahinga na'a nau fiema'u tokoni ko e 'uhinga ko e uesia ko eni he mahaki kōviti 'Eiki Sea.

Fokotu'u atu Sea ke tau tali e lipooti ko eni mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e lipooti eni mei he 'Eiki Minisitā Pa'anga mo e fokotu'u ke tau tali e lipooti 'oku 'i ai ha ngaahi fehu'i? Poupou, kole atu ki he Kalake ke tau pālōti.

Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Lipooti Fakata'u Sino'i Pa'anga Fakafonua ki he Ngaahi Monū'ia Mālōlō ki he Ta'u 2020 fakahā mai ho nima.

Paloti ki he Lipooti Fakata'u Sino'i Pa'anga Fakafonua ki he Ngaahi Monū'ia Mālōlō ki he Ta'u 2020

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siasia Pohiva, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taulangi Fakahau, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'afitu, 'oku loto kotoa ki ai e Hou'eiki ko eni ko e toko hongofulu mā ono (16).

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko e Lipooti Fakata'u ki he Potungāue Toutai kou fakatokanga'i atu 'oku 'ikai ke me'a mai heni 'Eiki Minisitā ko eni kou toloi leva mei he'etau 'asenita 'i he'ene pehē ko e Lipooti Fakata'u pē ki he Potungāue Mo'ui 'oku 'i he Komiti Kakato mou me'a hake Hou'eiki ke tau liliu 'o Komiti Kakato.

(Liliu 'o Komiti Kakato pea me'a hake ai pē 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'i'afitu ki hono me'a'anga)

<009>

Taimi: 1420-1425

Sea Komiti Kakato: Kole pe ké u hūfanga he ngaahi tala fakatapu kuo, tala fakatapu kakato talu hono kamata 'e he 'Eiki Sea Fale Alea 'o Tonga kae 'uma'ā e lotu lelei mei 'aneuhū na. Fakafeta'i ki he 'Otua Mafimafi fakalaumālie lelei 'Eiki Sea Fale Aleá, Laumālie lelei ai e 'Eiki Palēmia 'o Tonga ka e 'uma'ā e hou'eiki Minisitā Kapinetí, Hou'eiki Fakafofonga Kakaí, pehē ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai, 'ikai ke u toe fakaloloa ko e 'uhingá ko e taimi kuo tu'utu'uni 'e he 'Eiki Seá. Tau tulituli pe he 'oku vave pe ngaahi taimí mo e ngaahi ngafá mo e tu'utu'uni 'o e Falé.

Ko ia ko u kole kihe 'Eiki Minisitā Mo'ui 'oku toe 'i ai ha me'a 'okú ke toe fie me'a ki ai ka 'ikai pea me'a mai 'a Tongatapu Fika 4. Na'e 'i ai e 'uhinga na'á ne fai ai e fokotu'u ke tuku hifo e Lipooti fakata'u ko eni. Ka mou fakatokanga'i pe Hou'eiki ko e 2017 'oku *hardcover* makehe pe ia me'i he lipooti 'amoutolú, 18 mo e 19 na fakataha pe 'i he fo'i lipooti pe 'e taha he pepa pe taha, mālō. Me'a mai Tongatapu Fika 4.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea, mālō ho laumālie ki he ho'atá ni, laumālie e 'Eiki Palēmia kae 'uma'a Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato Sea ka e fai atu mu'a ha fakalavelave ki he lipooti fakata'u ko eni 'a e Potungāue Mo'uí. Potungāue 'oku 'i he tumutumu e tokanga 'a e pule'angá mo e fonuá ni 'i he ta'u fakapa'anga ko eni Sea, ko hono 'uhingá pe ko e peau tā fakakolope 'o e Kovití 'oku maliuliu holo 'i he Kolopé. Pea 'oku 'i ai tokanga Sea ko e Lipooti ko eni te u lave fakalukufua atu pe 'i he 2018/2019, kamata 'i he peesi 37 'o kau ai pea mo e 38.

Tokanga Tongatapu 4 ki he ngaahi lāunga mei he kakai he taimi 'oku nounou ai e ngaahi faito'o pē fo'i'akau

Ko hono 'uhingá pe Sea ko e ngaahi, 'oku 'i ai pe taimi 'oku 'ohovale Hou'eiki kuo sasala mai pea omi e ni'ihí 'o 'omi 'enau tokanga ki he matu'á ni, 'o pehē 'oku ai e taimi 'oku nounou ai e faito'ó pea ki'i nounou ai e fo'i'akau. Pea 'oku tokanga 'a e ni'ihí ko eni 'oku nau fa'a lāungá ko e hoko 'a e taimi pehé ni 'oku 'ikai ha nau toe fili ka ko 'enau ō 'anautolu kihe ngaahi

kiliniki 'o fakatau. 'Oku nau tokanga ma'u pe ki he'etau Potungāue Mo'uí 'oku nau ma'u ai e fo'i'akau ta'etotongi.

Pea 'oku 'i ai e tokanga ko ia Sea 'oku hā eni 'i he peesi 37 'i lalo 'aupito 'oku pehē; ko e lau 'o e ngaahi fo'i'akau faito'ó 'oku fakatatali ke fai. 'A ia ko e, 'oku 'i he malumalu eni 'o e *title* ko e ngaahi pole 'a ia ko hono lau 'o e ngaahi fo'i'akau fakatatali ke fakahoko ē. Pea ko hono mahu'inga Sea 'oku hā 'i he peesi 38 'i he *item* 6.8.8, *item* 5 mo e 4. 'A ia 'oku pehē ko e lau 'o e ngaahi faito'o 'i he tafa'aki fakafo'i'akau 'oku totonu ke fakahoko fakakuata ke faka'ehi'ehi me'i he 'osi 'a e ngaahi faito'ó 'i he kaha'ú. 'A ia 'oku hā mai heni Sea 'oku 'i ai e tokanga ke toutou lau 'a e ngaahi fo'i'akau ke fakapapau'i he'ikai 'osi 'a e ngaahi faito'o 'i he kaha'ú 'a ia 'okú ne hanga 'e ia 'o talamai kiate kimautilu, tala fakahangatonu 'oku 'i ai taimi 'oku mo'oni ai e ngaahi tukuaki'i 'oku 'omai 'e he kakaí 'oku 'osi 'e nau fo'i'akau. Na u fo'i'akau suka mo e ngaahi fo'i'akau kehe pē mo e ngaahi faito'o kehe pē. Pea 'oku mau pou pou mo tokanga Sea ke fakapapau'i 'oku 'i ai pe ha founa 'e lava ke tokoni'i ai 'e tau Potungāue Mo'uí ke 'oua 'e hoko e me'a ko ia Sea he ko hono 'uhingá 'e lava ke tau kalusefai ha ngaahi tafa'aki kehe ka ko e me'a ki he mo'ui mo e mo'ulielei mu'omu'a taha pe ia pea ko e hanu 'a e ni'ihí 'o e kakai, kole fakamolemole pe ki he 'Eiki Minsitā Mo'uí. 'Oku nau tokangá...

<010>

Taimi: 1425-1430

Kole fakama'ala'ala 'a Tongatapu 4 ki he ngāue 'oku fakahoko ke 'oua na'a toe 'osi 'a e fo'i'akau 'i falemahaki

Mateni Tapueluelu: ... he kapau 'e 'osi pehē fo'i'akau 'oku fakateka leva kinautilu ki he kiliniki 'oku totongi. Pea 'oku 'i ai e taimi 'e ni'ihí 'oku 'i ai e fo'i'akau ai ka 'oku ki'i mamafa 'a e kalasi ko ē 'oku ma'u he ngaahi kiliniki. 'Oku mahino pe ia 'oku tu'u e kiliniki mo e pou pou ka ko e anga ia 'a e ngaahi le'o 'oku fakahoko mai kiate kimautilu ke fakapapau'i mu'a he'ikai ke toe 'osi 'a e fo'i'akau 'i he kaha'ú. Pea ko u kole pē mahino pē ki he motu'á ni Sea 'oku, 'oku muimui'i 'e he potungāue 'a e ngaahi, 'oku 'ikai ke 'i ai ha potungāue ia 'e haohaoa ka 'oku nau muimui'i 'a e ngaahi matavaivai. Pea ko 'eku kole pē 'a'aku Sea ki he 'Eiki Minisitā Mo'uí ke tokoni mai pe ko e hā ha ngaahi ngāue kuo fakahoko ke fakapapau'i 'oku lava 'o *address* 'a e palopalema ko eni 'oku tokanga mai 'a e kakaí pea 'oku hā hake pē 'i he lipootí Sea. Mālō 'aupito ma'u faingamālié.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Tongatapu Fika 4. 'Eiki Minisitā Mo'ui, ko u tui pē 'oku kau e me'a ko eni 'ene felāve'i pea mo e ngaahi *Procurement* ka ke me'a mai 'oku ke mea'i lelei ho'o potungāue. Me'a mai.

Tali Minisita Mou'i ki he tokanga meia Tongatapu 4

'Eiki Minisitā Mo'ui: Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea tapu mo e, mo e Fale 'Eiki kae 'atā ke fakahoko atu ha fakama'ala'ala fekau'aki mo e tafa'aki ko eni, fekau'aki mo hono lau ko ia 'o e ngaahi faito'ó pea mo e taimi ko ia 'oku nounou ai 'a e faito'ó. 'A ia 'Eiki Sea ko e palopalema ko eni ko e palopalema pe ia na'e hoko 'i he ngaahi ta'u kuo maliu atú kuohilí pea 'oku, 'i he'ene kei hokohoko mai pē 'i he taimi ní. Ko e taimi faingata'a 'aupito foki eni tukukehe pē 'a e ngaahi nounou 'i he ngaahi ta'u kuohilí. Ko e taimi ní 'i he tu'unga ko ia 'o e KOVITI-19 'oku 'i ai 'a e uestia fakalukufua 'a māmani kae 'uma'ā 'a e ngaahi feinga ko ia ki he faito'ó 'i he Pasifiki kae pehē ki he ngaahi motu iiki ange hangē ko Tongá ni 'i he feinga

ki he ngaahi faito'ó mei he ngaahi fonua tu'umālié mo e ngaahi kautaha fakamāmani lahi. Ka 'oku fakahoko pē 'e he timi ngāue 'a honau lelei tahá 'Eiki Sea 'i he ta'au 'o e taimi faingata'a 'aupito ko ení ke kei ma'u mai pē 'a e ngaahi faito'ó ki Tongá ni.

'Ikai ke ngata pē foki aí 'Eiki Sea 'i he taimi ní kuo laumālie lelei 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e 'Eiki Minisitā Pa'anga ki he ngaahi ngāue ki hono langa 'o e fale fo'ou ko ia ke tuku ki ai 'a e, 'a e ngaahi *drugs* mo e ngaahi fo'i'akaú. 'A ia ko e tokoni eni 'a e Pule'anga Nu'usilá kuo 'osi fakapaasi eni. He ko e fale lolotonga ko ia 'oku tuku ai 'a e fo'i'akaú 'oku fu'u faingata'a 'aupito ki he ngāue ko ia 'a e timi ngāue 'i aí ki hono fakakalakalasi ki he ngaahi *shelves* pē ko e ngaahi toloa kehekehe 'i loto he falé ke malava foki hono *counting* pe ko hono *check and balance* 'a e ngaahi fo'i'akaú pea mo e ngaahi faito'ó.

'A ia ko e tu'unga 'i he taimi ní fu'u fiema'u 'aupito e ngāue fakalukufua ia ki he fale ko ia 'oku tuku ai kae 'uma'ā 'a e ngaahi *system* 'oku ngāue'aki he taimi ni hono toe 'ave atu e, 'a e kau ngāue ki ai ki hono siofi pē 'a e *stock pile* pe ko e tu'unga 'oku 'i aí pea mo hono *projection* pe ko hono siofi 'ene tu'unga hao mo malu mo lahi fe'unga ki he kaha'ú. 'Ikai ke ngata pē aí ka ko hono fatu 'o e ngāue ko ení ke faka'ilekitulōnika ke toe vave ange 'a e ngāue ko ē ki hono siofi ko ia ko ē 'a e tu'unga 'oku 'i aí 'a e fo'i'akaú pea mo e tu'unga malu ki he mahina 'e 6 ki he ta'u 'e 1 ki he kaha'ú.

Ka ko e tu'unga ia 'oku 'i aí 'a e ngāue 'a e Potungāue Mo'uí 'Eiki Sea 'i he malumalu 'o e faingata'a lahi 'o e taimi ní ka 'oku kei malava pē ke 'omai 'a e fo'i'akaú 'i he taimi totonu pē ki Tongá ni. Ka 'oku tau *expect* pē 'i aí pē taimi ia 'e 'i aí e ki'i tōnounou si'i 'i he taimi e *arrival* pe ko e tu'uta mai 'a e fo'i'akaú ka 'oku fakahoko pe ia he Potungāue Mo'ui e lelei tahá ke lava ke 'omai 'i he taimi totonu ki hotau ki'i fonuá ni. Ko hono 'uhinga foki ko e uesia ki he kakai e fonuá pea ko e kaveinga ngāue ia ngāue mahu'inga taha ia 'a e Potungāue Mo'ui ke 'ave atu e lelei tahá ki hono tokangaekina fakalukufua 'a e toko taha kilu 'o Tongá ni. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā Mo'ui. Me'a mai Tongatapu Fika 4.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea. Ko u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā. 'Oku mahino pē Sea 'oku fai e ngāue ki ai pea ko e ongoongo lelei ia 'a e ongo mai 'a e fale ko eni ko ē ki he tuku'anga faito'o 'oku mahino na'e hā ia henau palaní. Pea na'e 'i aí 'emau tokanga ki ai Sea ko e falé 'oku 2 ko e fale ke tuku ai e faito'o pea mo e taha ko eni ko ē ko e fale ...

<002>

Taimi: 1430-1435

Fehu'i Tongatapu 4 'a e pole fe'ao mo e Potungāue Mou'i 'i hono fakatau 'a e ngaahi koloa

Mateni Tapueluelu: ... neesi ke langa ke fakalahi ki ai 'o ka faifai 'oku tokolahi ha ni'ihī 'e tākoto 'i ha to mai 'a e vailasi. Ka ko e mahino ko e fale fo'ou ko eni ke tuku'anga faito'o 'e faingofua ange ai 'a hono lau Sea, ka 'oku ou tokanga pē au Sea ke fakapapau'i 'oku ha heni 'i he peesi tatau pē, pea fakamolemole pē Minisitā, peesi 37, 'oku, ko e taha 'o e ngaahi pole ko e ngaahi tohi kole ke fakatau 'a e ngaahi koloa, ngaahi ngāue ka na'e 'ikai 'i he *APP 2018/2019 Financial Year*.

Ki'i tokoni mai ange pē ko e 'uhinga eni ko e koloa na'e kole ke fakatau mai ka na'e 'ikai ke fokotu'u ia ki he ta'u fakapa'anga ko ia, pē ko e koloa motu'a 'a e Potungāue na'e kole ha ni'ihi ke fakatau ki tu'a, ke ke ki'i tokoni mai mu'a Minisitā 'i he taha 'o e ngaahi pole ko ia. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, 'Eiki Minisitā Mo'ui.

Mateni Tapueluelu: Sai pē Sea kapau 'oku 'oange ha ki'i taimi ki he Minisitā, kau hoko atu ai pē Sea mu'a 'i he peesi 38, kapau 'e laumālie lelei pē 'a e Feitu'una ke 'oatu faka'angataha ai leva, ha faingamālie ki he 'Eiki Minisitā.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Mateni Tapueluelu: 'I he peesi 38 pē Sea, ko e aitemi 6.9, me'angāue pea mo e va'a me'alele. Ko e anga ena 'o e fakamatala 'oku 'omai mei ai, 'ikai ha Lipooti Fakata'u 2018 na'e fakahū mai, 'ikai ha Lipooti Fakata'u 2019 na'e fakahū mai. Mahino pē ia Sea 'oku 'i ai 'a e ngāue lelei 'oku fai 'i he tafa'aki ko eni, he 'oku 'i ai 'a e fengāue'aki 'akimautolu 'i he ngaahi vāhenga mo e va'a ko eni ki he me'alele Sea, he 'oku mau tokoni foki fakame'alele 'a e ngaahi kiliniki fakavahenga ko e anga ia 'o e tokoni, he 'oku mu'omu'a e mo'ui 'i he taimi ni, pea 'oku 'i ai hono sevesi 'o e ngaahi me'alele kiliniki homau vāhenga mei he tafa'aki ko eni Sea, ka ko e kole pē ia ko hono 'uhinga ko e ngaahi lipooti fakata'u. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Palēmia me'a mai.

'Eiki Palēmia: Sea, tapu mo e Feitu'una Sea, pea tapu mo e Hou'eiki e Komiti Kakato. Kole atu pē ke 'oku me'a pē heni 'a e Minisitā Mo'ui 'i he 'aho ko ia, na'a 'i ai pē ha'ane lipooti mai 'i he ngaahi, ko e ha e me'a na'e 'ikai ke 'omai ai ha lipooti fakata'u, ko e 'uluaki me'a ia, ko e ha e me'a na'e 'ikai ke 'omai ai ha Lipooti Fakata'u 'o e 2017/2018/2019, pea mo hono 'omai ai pē ha ki'i tali nounou ki he me'a ko eni, 'oku fai ki ai 'a e hoha'a 'a Tongatapu Fika 4, mālō Sea.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea, kātaki pē Sea, kimu'a ha fa'ahinga tokoni mai, ko e kole pē ia Sea ko hono 'uhinga ko e vaha'a taimi ko eni, 'i ai e fakafuofua ko e ta'u eni 'e 3 mei ai kuo kakato ha lipooti. Mahino pē 'oku 'i ai 'a e taimi 'oku tomui, ka 'oku hoko pē ia 'oku anga maheni, ka ko e anga ia e fakakaukau ko e 2021 eni na'e pehē pē 'e 'i ai ha lipooti 'e maau mai he ngaahi ta'u ko ia, 2018/2019.

Pea kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha lipooti ia, kuo mahino ia he 'ikai ke pehē ia ko e fakamo'oni ai na'e 'ikai ke ngāue 'a e va'a ko ia, na'e 'i ai pē 'enau ngāue 'anautolu na'e fai, ka ko e anga pē ia 'a e fakakaukau Sea ko e pehē ko e vaha'a taimi ko eni kuo maau mai 'a e lipooti neongo ha'ane tomui Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Mālō Tongatapu 4, me'a mai 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Hou'eiki 'oku ou fakatokanga'i pē kiamoutolu 'a e anga 'etau fatongia mo e tu'utu'uni hotau Fale.

Tali fakama'ala'ala 'a e Minisita Fefakatau'aki ki he fehu'i 'a Tongatapu 4

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu atu pē mo e Feitu'una Sea pea mālō 'a e ma'u faingamālie, tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e tēpile 'a e Hou'eiki, kae 'uma'ā 'a e tēpile 'a e kau Fakafofonga.

Ko e fie tokoni atu pē ki he me'a 'oku 'omai mo tokoni ki he 'Eiki Minisitā 'o e Potungāue Mo'ui. Ko e 'uluaki pē Sea ko e tokanga atu pē ki he konga ko ia 6.8.6 (d) (c) 'a e ngaahi tohi kole ke fakatau 'a e ngaahi koloa 'oku 'ikai ko ē te u ki'i fakamaama atu pē Sea, ko e *APP* ko ena ko e 'uhinga ko e ngaahi palani fakatau fakata'u, ko e *annual procurement plan* ko ē 'a e Potungāue, hangē pē 'oku mea'i ko e Potungāue foki ko eni 'oku meimei fiema'u fakavavevave pē ia mei he 'aho ki he 'aho, pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a fakavavevave ia 'oku 'ikai ke 'i loto ia 'i he ngaahi palani fakata'u.

Ka ko e me'a mahu'inga heni Sea, ko e fakamālō ki he Potungāue ko 'ene lipooti mo'oni mai 'a e ngaahi palopalema 'oku fekuki ke mea'i 'e he Fale ni, 'oku fekuki pea mo e Potungāue. Pea 'oku tatau pē ia Sea pea ...

<005>

Taimi: 1435-1440

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ...mo e lipooti ko eni na'a ku 'oatu he konga 6.9 'a e mahino pē 'oku 'ikai ke 'i ai ha lipooti 'e fakaa'u mei ki he 2018, ka ko e me'a mahu'inga 'oku tau fe'ilonaki pē 'a e Fale ni ko e ngāue 'oku fakahoko mou mea'i pē mou toutou fanongo pē he lea e ngaahi fakalea e ngaahi me'alele fakavavevave e potungāue ko eni koe'uhí ko e fiema'u e fonua, pea lava pē ke mahino ngofua nau fu'u mo'umo'ua e kau ngāue he fakavavevave kae si'i e taimi ke fakakakato mai e ngaahi lipooti ko eni.

Sea 'oku ou fie toe 'oatu pē 'a e ngaahi pole. Ko e taha 'a e faingata'a ki hono fakatau mai 'o e ngaahi koloa faito'o ki hotau fonua he koe'uhí mahalo te tau tatau pē ko e fiema'u e faito'o lelei taha ma'a hotau fonua fakatatau ki hono ivi. Kuo toumoliliu e feinga 'a e Pule'anga ke fai ha tokoni ke ...fakatātā pē na'e fai e kole ki he Pule'anga Nu'usila pē te tau ngāue'aki 'a e *Procurement* 'a Nu'usila he 'oku 'i ai e ngaahi faito'o ia fiema'u ke ha'u lalahi koe'uhí ke lava 'o lele ki he ngaahi taimi lelei pea 'ikai ke toe a'u ki ha taimi hangē ko hono 'ohake ko e mo'oni 'oku fa'a nounou ka ko e taha eni 'a e tafa'aki mahalo te mou mea'i pē na'e fai hono toe huke 'a e tafa'aki ko eni koe'uhí ko e fiema'u ke ...ko e pa'anga pea mo e ...ko e 'uhinga ko e founga faka-*procurement* 'uhinga ko e me'a ko ē 'oku ou 'ohake he lipooti ko e mo'oni ko e taha eni he ngaahi me'a 'oku faingata'a pea fekuki mo e potungāue ko e ki'i tokoni atu pē ia Sea fakamaama mo fokotu'u atu mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā mahino 'aupito e me'a fakamalanga 'o tokoni ki he fehu'i na'e fai 'e Tongatapu Fika 4. Hou'eiki 'oku 'atā pē ke fai e feme'a'aki toe lahi 'etau taimi 'oua te mou...

Mateni Tapueluelu: Ka u faka'osi atu ai pē Sea. 'Oku ou fakamālō ki he ...

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Mateni Tapueluelu: ... ki he 'Eiki Minisitā Leipa 'i he tokoni mo e fakama'ala'ala ko ia Sea pea 'oku 'i ai pē 'a e pou pou Sea ko e ngaahi fiema'u fakavavevave 'a e potungāue ka 'oku 'ikai ke kau ia 'i he *annual procurement plan* ke fokotu'u ki ai. 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e pou pou atu 'oku 'i ai e me'a ko e fakatu'upakē he'ikai ke tau lava tautolu ia 'o kikite kimu'a pea 'oku 'i ai pē pou pou atu Sea ke fai e ngāue ia kapau 'oku fiema'u fakavavevave ko hono 'uhinga mahalo ko e tapu pē ko e 'Otua pē 'oku ne afio'i e me'a ko ē 'e hoko 'apongipongi mo e 'aho hoko mai mo hono ngaahi fakaikiiki. Ko e anga pē 'etau faka'uto'uta ka ko hono 'uhinga ko e

fekau'aki mo e mo'ui kapau 'oku 'i ai ha ngaahi me'angāue 'e kau tonu ki he ngāue 'a e kau toketā mo e kau neesi mo e kau ngāue 'a e Minisitā ka na'e 'ikai ke fai hano fakatokanga'i 'ona 'i he palani fakata'u ko ē *procurement*. 'Oku 'i ai pē pou pou atu Sea ke fakapapau'i 'oku mu'omu'a e me'a ia ko ia 'oku fakavavevave neongo 'e 'ikai ke ke 'asi mai 'i he lipooti.

Sea 'oku ou fakamālō atu 'i he ma'u faingamālie mo e fakamālō ki he 'Eiki Minisitā he to'o fatongia 'oku fakahoko mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Tongatapu Fika 4 me'a mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa Komiti Kakato 'Eiki Sea fakamālō lahi atu ki he 'Eiki Minisitā 'o e Mo'ui 'i he fakakakato mai e ngaahi fiema'u fakalao ko eni 'Eiki Sea fo'i ta'u eni 'e tolu eni 'o fā'aki e ta'u ni pea ai pē hoha'a ko e 'uhinga ko e ngaahi tōnounou e fiema'u ko eni ki he faito'o mo e ngaahi me'a ko ia pea hoko atu faka'aho pē ia 'Eiki Sea neongo 'oku 'iai pē polokalama ia 'a e Potungāue Mo'ui ki hono tali ke 'ota mai ai e ngaahi faito'o, ka ko e 'uhinga hangē ko e me'a na'e fai he 'Eiki Minisitā Ngaahi Feliuliuaki faingata'a ko ē 'o e Fetu'utaki 'oku 'i ai pē ki'i taimi 'oku tōnounou ai, ka 'oku 'ikai ke pehē ia 'oku tuku ai 'a e lelei taha 'a e potungāue pea mo e Pule'anga 'i he feinga ke fakakakato 'a e ngaahi fiema'u ko eni tautefito ki he *Procurement*. 'Oku 'i ai pē foki Sea 'a e ...'oku fakamafai'i pē ia he Lao na'e fai 'a e ngaahi monomono ki he Lao ko eni ki he Fakatau pea 'oku 'i ai mo e ngaahi kupu pē ai 'oku faka'atā pē ia ka 'i ai ha ngaahi me'a 'oku fakavavevave pē *emergency* 'oku lava pē ia ke fakahoko e ngāue ia ko ia kae toki fakakakato e ngāue fakapepa ia ko ē ki ai 'i he tu'unga ko e *emergency* pea 'oku fakamatala mahino'i pē ai 'a e lao 'Eiki Sea.

Ko u tui kuo tukungamālie 'a e lipooti 'a e 'Eiki Minisitā Mo'ui Sea pea ko u fokotu'u atu ke tau pālōti.

Sea Komiti Kakato: Mālō fokotu'u ē 'i ai ha pou pou?

(*Pou pou ki ai 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale*)

<007>

Taimi: 1440-1445

Sea Komiti Kakato: Kalake tau pālōti, Hou'eiki ko ia 'oku loto ke tali 'a e Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue Mo'ui fakalūkufua pē ki he ta'u 2017, 2018, 2019 fakahā'aki e hiki ho nima.

Pālōti ki he Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue Mo'ui ki he 2017/18/19

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Tauelangī Fakahau, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Polisi, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. Loto ki ai e toko 17.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Hou'eiki, kuo tali e Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue Mo'ui ki he ta'u 2017, 2018, 19. Ko u lave'i hifo 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha tu'utu'uni 'asenita ngāue ki he motu'a ni. 'Oku ou fakatokanga'i atu 'a e 'Eiki Minisitā Toutai kae pango ko e angi 'oku fai mei 'olunga. Toki 'i he Feitu'una ke fai ha fakatangitangi ho'o lipooti. Ko hono fakakātoa ko u

fakamālō atu he feme'a'aki lelei he tataki 'a e Minisitā Mo'ui. Tongatapu Fika 4, mo e Hou'eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea, 'e fai tu'utu'uni e Feitu'una ko u sio pē ki he Feitu'una pē 'e 'ohake ki 'olunga ki he Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā, ko e fakanagatangata pē eni ia 'a e mafai 'o e motu'a ni, ko e ngāue kotoa pē 'e tafe pē mei 'olunga. Ko u tui pē 'oku ke mea'i lelei pē. Makatu'unga pē he Sea 'o e Fale Alea, 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha 'asenita ke fai ha feme'a'aki. Tau liliu 'o Fale Alea.

(Ne me'a mai leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea – Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea : Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki, kole atu ki he Sea e Komiti Kakato ke lipooti mai ki he Fale.

Lord Tu'i'āfitu: Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea Fale Alea 'o Tonga, kole ke u hūfanga atu he ngaahi tala fakatapu kakato ho Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea, kuo tali 'e he Komiti Kakato 'a e Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue Mo'ui ki he ta'u 2017, 2018, 2019. Fokotu'u atu.

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue Mo'ui ki he ta'u 2017, 2018, 2019 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Tauelangi Fakahau, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, Nopele Tu'i'āfitu mo e 'Eiki Minisitā Polisi, Loto ki ai e toko 18.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki mou me'a hifo pē ki he'etau 'asenita ko e Lipooti Fakata'u pē 'e taha na'a ku toloi 'anenai ka ko 'eni ko u fakatokanga'i kuo foki mai 'a e Minisitā, 'Eiki Minisitā Toutai.

'Eiki Minisitā Toutai: Sea ko e Lipooti 'ena, ko u fokotu'u atu ke tali 'a e Lipooti 2020/2021, fokotu'u atu Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 5.

Losaline Mā'asi: Sea 'oku ou fokotu'u atu ke tukuhifo 'a e Lipooti ki he Komiti Kakato.

(Pea na'e pou pou mai 'a e kau Memipa)

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti, ko ia 'oku loto ke tali 'a e fokotu'u 'a Tongatapu 5 ke tukuhifo 'a e Lipooti 'a e Potungāue Toutai 2020/21 ki he Komiti Kakato fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai 'a Siasia Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taulangi Fakahau, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. Loto ki ai e toko 16.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā ko e ngata 'eni ho'o foki mai pea toe ngāue 'a e fale ki ho'o 'asenita na'e tonu ke ke me'a heni 'anenai he taimi ko ē na'e lau ai ho'o Lipooti, ka ko 'eni te tau toe liliu 'o Komiti Kakato ke me'a 'a e Hou'eiki ki ho Lipooti.

<008>

Taimi: 1445-1450

'Eiki Minisitā Toutai: Sea 'oku ou kole fakamolemole atu ki he Feitu'una mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki tau liliu 'o Komiti Kakato.

(Pea na'e me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'i'afitu ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki ko 'etau 'asenita ena tukuhifo he 'Eiki Sea ka 'i ai ha feme'a'aki 'e 'ikai te u toe fakatapu tu'o ua fai'aki pē fakatapu 'anenai ka tau hoko atu pē he tu'utu'uni ngāue Fale me'a mai Tongatapu Fika 5.

Losaline Ma'asi: Mālō Sea pea fakatulou atu kae pehē foki 'a e fakatapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Sea ko u fakamālō pē heni ke 'uhī ko e Lipooti ko eni mo e *up to date* 'a e ngāue ko eni 'a e Potungāue Toutai 'o a'u mai ki he Lipooti ko eni 'o e 2021.

Tokanga Tongatapu 5 ki he pa'anga hū mai hili hono faka'atā 'a e toutai mokohunu he 2021

Ko e, Sea ko e ki'i me'a pē 'oku ou tokanga au ia ki ai koe'uhí ko e mahino foki he ta'u kuo 'osi 2021 na'e faka'atā ai 'a e toutai'i ko ē mokohunu. Pea ko u tui pē na'e toki na'e tokoni lahi eni koe'uhí ko e kau toutai mo e ngaahi ma'u'anga mo'ui ko ia 'a kinautolu ko ia 'oku fakatefito 'i he toutai 'oku ou tokanga au ki he tafa'aki ko ē 'o hono *export* pē ko hono hū atu ko ia ko ē mei Tonga ni 'a e founa ko ia koe'uhí ke lava 'a hono hū atu ki tu'apule'anga ke lava 'a e pa'anga ko ē 'oku tānaki ko ē ko ē mei he, mei he mokohunú ki he pa'anga hū mai ko ē ki he fonua. Ko u fie, ko e tafa'aki ia ko ē 'oku ou tokanga au ia ki ai pē 'oku, pē 'oku malava 'i he *system* ko ē ko ē he taimi ni koe'uhí ko e, 'a ia ko e ko e me'a eni 'a e ko e peesi eni ko ē 'i he 'i he, ko e fakapāangi eni ia Sea 'oku ou vakai ko ē ki ai he peesi fitu 'a e *CEO* ko ia 'o e Toutai. Ka ko e ka ko 'eku fie 'eke pē ia 'e au ki he 'Eiki Minsitā kae 'uma'a' 'a e potungāue koe'uhí 'oku mahino mai ia koe'uhí 'a e lahi ko ia ko ē mokohunu na'e na'e ma'u ko e piisi ko e kongokonga 'e 3.6 miliona ka ko 'eku faka'amu au ia ke 'ilo'i ko e hā 'a e tu'unga fakapa'anga he pa'anga hū mai ko ia ke kau ko ia ko ē ki he tokoni ko ia ko ē ki he ki he ma'u'anga pa'anga ko ia ko ē hū mai 'a e Pule'anga. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafongā, ‘Eiki Minisitā Toutai.

Tali Minisita Pa’anga ki he fehu’i meia Tongatapu 5

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu pea mo e Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa Sea. Ko u fakamālō ki he Fakafongā 'i he'ene 'omi 'a e *issue* ko eni ko e pole foki eni 'Eiki Sea. Ko e kimu'a ko ē ke fakangofua e laiseni ko ē ta'u ni na'e fai e feme'a'aki lōloa 'i he Kapineti ki he ola ko ē 'o e ngāue 'i he ta'u kuo 'osi. Ko e ngaahi me'a ko ē na'e mahino mai 'Eiki Sea pea mei he silini ko ē na'e ma'u he kakaí fakalotofonua 'i he fakatau mai ko eni 'o e mokohunu pea mei he ngaahi 'otu motu tautefito ki Ha'apai kae 'uma'ā 'a Vava'u pea mo Tonga 'Eiki ni pē Sea. Ko e fika ko ē na'e fakafuofua ko e 'omai mei he potungāue toki fakatonutonu mai pē he Minisitā na'e ofi pē 'i he nima miliona pa'anga Tonga 'a ia ko e silini ia na'e 'ave 'o fa'o ki he ngaahi kato ko eni 'o e kau toutai pea mo e ngaahi fāmili. Sai ko e kau pisinisi ko eni 'a ē ko ē na'e 'oange ko ē 'a e laiseni ko ē ka nautolu ko e tokolahi 'o kinautolu na'a nau fengāue'aki mo e mātu'a Tonga pē. Ko e kongā ko eni hono fakamāketi'i ko ē 'o 'enau mokohunu 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha ha ma'u pau ia 'o e fika ko ē 'o e lahi 'o e pa'anga ko ia 'a e taimi ko ē 'oku fakamāketi'i ai manatu'i ko e laiseni *export* pē 'eni ia pea 'oku fa'iteliha pē ngaahi kautaha ia ko ia pē 'oku toe fakafoki mai ha silini ki Tonga ni.

<009>

Taimi: 1450-1455

‘Eiki Minista Pa’anga: ... pe 'oku nofo ai pē ia 'i muli 'o fetongi koloa nau hū mai'aki 'enau ngaahi koloa ki Tongá ni. 'Oku mahino pe 'oku fengāue'aki mo e kau pisinisi mo e mātu'a pe 'i Tongá ni.

Na'e 'i ai e sio pea meí he, na'e 'i ai fakataha na'e ui pea mo e Kōvana ko ē Pangike Pulé, pehé ki Fale Pa'anga, 'a e 'ofisi e Toutai pea mo e tākaki pa'angá meí he Tukuhaú. 'A ia 'oku lolotonga fai e ngāue ko eni 'Eiki Sea he taimi ni ke lava 'o fai hano siofi pea mo hono fatu ha fakakaukau ke lava ai ke tau *tap* ke ma'u ha seniti 'a e pule'angá he taimi ko eni ko ē 'e 'osi ai 'e nau *process* ko eni 'e mahino leva foki ia ki he ngaahi kautahá ko e Kautaha A mo e B ko e toni 'e fiha. Ko e hā e fakao fiofi ki he pa'anga pe ko e mahu'inga 'o e mokohunú 'i he ngaahi maketi ko eni 'i muli pea toki lava ke toki fokotu'utu'u mei ai ha fa'ahinga founa ngāue 'o a'u pe ki he fakakaukau 'Eiki Sea ke hilifaki ha tukuhau. 'A ia 'oku kau ia 'i he ngaahi me'a ko eni 'oku lolotonga fakakaukau'i 'e he ngaahi kupu fekau'aki ki he to'u mokohunu ko eni 'o e ta'ú ni 'Eiki Sea. Ka ko hono fakanounou ko ē 'a e tali kihe fehu'i ko eni 'oku 'ikai ha 'inasi ia 'o e pule'angá meí he taimi ko ē 'oku fakatau atu ai 'e he kau ma'u laiseni ko eni 'enau ola 'e nau mokohunú ki tu'apule'angá. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Minisitā Pa'anga

Losaline Ma'asi: Mālō Sea, pea 'oku ou fakamālō lahi atu koe'uhi, ki he 'Eiki Minisitā koe'uhi ko e tali ko eni. Ka ko u tui pe Sea 'oku mahu'inga 'aupito eni koe'uhi ko tu'unga fakapa'anga e fonuá. Ko e mahino pe 'a e fakatau fakalotofonuá ka ko e taimi ko ē ko ē 'oku *export* ai pe 'oku fakatau ai ki tu'apule'angá 'oku totonu pe ke mahino ha 'inasi pea kau 'i he, ko e pa'anga hū mai ia 'a e pule'angá ka ko u 'i he fakakaukau ko eni ko u tui na'e 'i ai e fakakaukau pehé 'i he fokotu'utu'u ko ia ko ē ki he ngāue ko ē ki he mokohunú ke ki'i toloi ka e lava 'o fai ha ngāue mo lava leva sio ki he tafā'aki ko ē 'e hū mai ai e pa'angá pea lava ko ē 'o *accountable* ki he pule'angá pea mo e fonuá. Mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me’a mai Ha’apai 13

Fokotu’u Ha’apai 13 ke tokoni ‘a e pule’anga ke fakaivia ‘a e kau laiseni mokohunu Tonga

Veivosa Taka: Sea, tapu pea moe Feitu’una, ‘Eiki Sea kae tokoni atu pe ki he me’a ‘oku me’a ki ai e Fakafofonga Tongatapu 5. ‘Eiki Sea ko e anga pe ‘a e fokotu’u koe’uhi ne ‘i ai e kole ki he pule’angá fekau’aki pea mo e fakakaukau ko ení ko u loto pe ke ‘oatu ki he, ke mea’i pe ‘e he Falé ni. Ne fai e kole ke hanga ‘e he pule’angá ‘o fakaivia e kau laiseni Tongá. Ke nau taki 1.5 miliona e fo’i laiseni ‘e 9, taki 3 pe ngaahi vāhenga. Pea nau fai ‘enautolu ia hono, hono kuki pea mo hono *process* ‘o e mokohunú. Pea toki fakatau mai ia, pea toki ha’u e maketi ia ki he tokotaha laiseni ‘o fakatau ai kae lava ke tuku e silini ko ia ‘i Tongá ni. Pea nau toki *payback* ‘enautolu ia ‘osi hono *harvest* ‘a e 1.5 ki he pule’angá. Pea ‘oku ou tui ‘Eiki Sea ko e anga pe ia fakakaukau ‘e lava ai ‘o fakaa’u e, ke ‘i ai ha silini mahino ‘e tuku he pule’angá pea toe fakafoki mo ‘enau seniti, ko e ki’i 15 miliona pe Sea. Ko e anga pe ia e tokoni atu Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Fakafofonga mei Ha’apai 13. Me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’angá.

Tali Minisita Pa’anga ki he tokanga meia Ha’apai 13

‘Eiki Ministā Pa’anga: Tapu pe mo e Seá kae ‘uma’ā Hou’eikí Sea, ‘oku ou fakamālō pe au ki he fokotu’u fakakaukau ko ení Sea. Na’e kau pe ia he ngaahi fokotu’u ne ‘omai mei he potungāué ke, pe ‘e lava ‘e he pule’angá ke fakapa’anga pe potungāué ‘ange ki ai ha pa’anga ‘e 10 miliona ka nau lava ‘o fai e fakatau pea meí he kau toutai ‘o ‘omai ‘o fakamomoa pea toki *auction* ‘a e mokohunu ki tu’apule’anga pea toki vilo ai ‘a e seniti ko ení ‘Eiki Sea. ‘Oku faingofua fo’i fakakaukau ia ‘Eiki Sea hono talanoa’í. Ko e ngāue ko ē ke fai ki ai hono fokotu’utu’u ke fakahoko ‘e fiema’u ki’i taimi ke fai ai palani mo e, ‘a ia ko e ‘uhinga ia na’e ‘ikai ke toe fai ai hano fu’u fakakaukau’i ‘a e *option* ko ení he ta’u ní ka ...

<010>

Taimi: 1455-1500

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ko e tokoni’i foki ko ení e kau pisinisí ko u tui Sea ‘e fai pē vakai ki ai e Pule’angá. Ko e taha ia e ngaahi *option* ke fai ha sio ki ai ‘i he, ko u tui mahalo ko e tāpuni pē ko ení e mokohunú he ta’u ko ení ‘Eiki Sea mahalo ‘e tau toe ki’i mālōlō ai ha ta’u ‘e 5 kae ‘oleva ke tuku ke nau fakafanau. He ko e anga ko ē ‘etau sio ko ē ki he ta’u ní ‘ikai ke fu’u hangē ko e ta’u kuo’osí ‘a e lahi ko ē mokohunú pea te tau fakafalala pē foki ko e hā e faka’uto’uta ‘a e ‘Eiki Minisitā pea mo ‘ene Potungāue. Ka ko u fiefia pē au ki hono tuku mai e ngaahi fakakaukau ko iá ke toki fai ha vakai ki ai ‘a e Pule’angá ‘amui ange. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me’a mai.

Mo’ale Finau: Sea tapu mo e Feitu’una, Sea ‘ikai ke u toe loto ke fakalōloa fakamālō ki he, ki he mokohunú ‘oku lave ai e kainga ‘i ‘otu motú Sea. ‘I he ta’u fakapa’anga atu kimu’a atú na’e 5 miliona ‘a e pa’anga na’e nofo ‘i Ha’apai *alone* pē ‘Eiki Sea. Te’eki ke fakama’opo’opo ‘a e ta’u fakapa’anga ko ení ka ko u tui au ‘Eiki Sea ‘e ofi pē ai. ‘Oku ou poupou ‘Eiki Sea ki he ki’i mālōlō ko ē he ta’u ‘e 5 na’e ‘ohaké. ‘E hanga leva he fo’i fakakaukau ko iá ‘o fakahā

ki he kakai e fonuá na'e 'ikai ke 'i ai ha fa'ahinga 'uhinga siokita na'e fakahoko ai hono fakaava e mokohunú 'Eiki Sea. 'E fakahaa'i leva ki he kakaí 'oku nofo ma'u pē Pule'anga mo kitautolu 'o fakakaukau ki he kaha'ú.

Ka ko e, ka ko e ki'i me'a pē ko u fokotu'u atú, 'e lava leva he fo'i piliote ko ení 'Eiki Sea 'o fokotu'utu'u lelei 'a e me'a 'a e 'isiū ko eni ko ē ke ha'u e pa'anga ki Tongá ni. Lava leva e me'a ko eni na'e fokotu'u mai he Potungāue Toutái fakapa'anga ko iá koe'uhí he ko hono mo'oní 'Eiki Sea ko e *quality* ko ē 'o e mokohunú ko e me'a ia te ne hanga 'o *determine* te ne lava ko ē pule'i 'a e *price*. Ka 'oku 'osi mahino pē foki pē 'Eiki Sea ko e kau Siainá pe ia 'oku nau poto taukei 'i hono fai 'i hono haka ko ē mokohunú ke ne ma'u e *quality* ko ē ke ne *attract* mai ko ē māketi *price* ma'olunga taha. Taimi foki 'e taha 'Eiki Sea 'oku tau nofo 'o fakakaukau ki he *price* kae ngalo 'ia tautolu ia ko e māketi ko ē 'i mulí ko nautolu ia 'oku nau hanga ko ē 'o fakafuofua mei aí makatu'unga he *quality*.

'Oku kau 'a Tongá ni 'Eiki Sea he lekooti lelei taha 'i he mokohunú 'i he Pasifikí. Pea 'oku 'ikai ke toe lava 'e ha taha ia ke na fakafēhu'ia 'a e lekooti ko iá ka ko e fakakaukau ko ē ke, na'e 'ohake he Minisitā ke fakapa'anga'i hangē ko e me'a na'e 'ohake he Fakafofonga Ha'apai 13, ko u tui au 'Eiki Sea ko e fo'i fakakaukau lelei tahá ia. He taumaní 'Eiki Sea 'oku 'i ai ha taha he fonuá ni 'e 'i ai ha'ane fu'u pa'anga 'e lau kilu totongi 'ene laiseni tolu mano pe ko e fiha pea langa leva mo 'ene ngaahi *facility* ki hono haká. Ko u tui 'oku te'eki ai ke fu'u mateuteu pehē. Ko e 'uhingá he na'e toka mai pē fo'i pisinisi ia ko ení mei mu'a na'e fakahoko pe foki ia he kau Siainá 'oku 'i ai 'enau silini lahi 'anautolu. 'Ikai ke ngata henau silini lahi toe poto ange pē kinautolu hono kuki ko ē ke ne ma'u e *quality* ko ē ke ne ma'u e mahu'inga lelei ko ē 'i mulí.

Ko ia Sea ko u 'oatu pē 'eku poupu ki he lipooti ko ení ke tau tali kae fakatokanga'i ange mu'a 'a 'ene tu'u ki he kaha'ú ke fakatafe ha fo'i fakakaukau 'e lava. He ko e silini ko ē 'oku 'alu ki mulí 'Eiki Sea kapau ko e *owner* ko ē laiseni ko e Siaina 'e 'alu e silini ia he 'oku 'akauni ia 'i muli. 'Oku 'ikai ha toe 'uhinga ia ke foki mai ai ki Tongá ni he 'oku pehē pē foki e pisinisi ia 'Eiki Sea. Kapau ko ha pisinisi 'oku *owner* 'e ha muli 'e 'alu e silini ia ki he pangikē. Kapau ko e pisinisi ia 'oku *owner* 'e ha Tonga 'e foki mai e silini ki Tongá ni. 'A ia ko e fo'i tāketi ko iá, ko ia ia 'oku totonu ke fokotu'u 'e he Pule'anga 'o e 'ahó ke tau lue ki ai ke a'usiá pea 'e lava leva 'Eiki Sea ke hū mai e silini lahi 'aupito 'aupito ki hotau fonua ni 'Eiki Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Fakafofonga. Me'a mai e 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana: Mālō Sea, tapu mo e Feitu'una pea tapu mo e Hou'eiki e Komiti Kakató. Ki'i lave atu pē he ki'i miniti ko ē 2 ko eni 'oku toé. Ko e poupu pē mo e fakamālō ki he lipooti ko ení 'Eiki Minisitā mo 'ene potungāue fakahoko e fatongia ko ení. Pea hangē pē ko e me'a ko eni fekau'aki mo e mokohunú Sea he na'e 'osi mahino pē na'e kau pē motu'á ni mo e ongo Fakafofonga hono kole ko e vahefonua Ha'apai. Na'e mahino pē ko e 'uhinga ia e kolé ko e tu'unga fakapa'anga e ngaahi fāmilí mo e, mo e kakai e vahefonuá. Pea na'e 'osi mahino pē ngaahi tali na'e 'omaí 'e a'u ki he tu'unga ko ení.

Hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga ta'u kuo'osí pē mo e ta'u ni kuo 'osi mahino 'aupito 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e me'atahi ko ení, mokohunu. 'Oku mahino kuo holo 'aupito ia pea kapau, ko eni 'e toe lele he ta'u kaha'u pe 'e toe ma'u ha fo'i mokohunu ia pe 'ikai. 'A ia 'oku mahino leva kuo pau ke ta'ofi ia pea 'oku, ka kuo fai e fakamālō ia ko e 'uhinga he ko e ta'u faingata'a e ta'u kuo'osí mo e ta'u ni. Kuo 'ai ...

Taimi: 1500-1505

Lord Tu'iha'angana: ... he ko e 'uhinga pē ia 'a e kole he na'e mahino pē ia hono toutai'i he na'e fai ko eni hono ta'ofi kae fakaili 'a e me'a mo'ui ko eni. Pea kuo mahino 'a e tu'unga ia 'oku 'i ai he ta'u kuo 'osi mo e ta'u ni, 'e 'alu ia ki he 'osi 'aupito, tukukehe pē 'a e loloto 'aupito 'e tapu ia ke fai 'a e ngaahi toutai uku ko ia, kasa mo e me'a pehē ia, 'a ia he 'ikai ke a'u ha taha ia 'o uku ai, 'oku kei 'i ai 'a e, ka ko e pou pou pē ia Sea ko e ha 'a e fa'ufa'u 'a e Pule'anga ki he kaha'u ka ko 'eku tu'u pē 'aku ia he 'oku 'i ai foki mo e founa 'e taha, pou pou atu, lave'i pē 'e au 'oku ngāue ki ai 'a e 'Eiki Minisitā mo e CEO mo e Potungāue, ke faka'ai'ai hono faama'i 'a e me'amo'ui ko eni Sea.

Pea 'oku mahino foki 'oku 'osi lele 'a e ngaahi SMA, mo e ngaahi kongā tahi pule'i makehe 'a e ngaahi 'otumotu lahi, tautefito ki he Vahefonia Ha'apai. 'A ia ko e pou pou ia ke hokohoko atu hono, 'a e polokalama ko ia fekumi ko ia 'a e Potungāue Toutai ke fakaili 'a e fanga ki'i, 'a e me'a mo'ui ko eni ko ē ke 'ave tufaki 'i he ngaahi feitu'u ko ia, 'i he ngaahi feitu'u 'oku nau mahu'inga'ia ke fakahoko 'a e me'a ko eni hono faama'i 'a e me'amo'ui ko eni, he ka hoko ia 'e hoko ia ko e tokoni lahi Sea ke fai 'e he Potungāue ia 'a e fakaili 'a e fanga ki'i mokohunu 'o 'ave 'o tufa he ngaahi faama he 'oku ou tui 'e toe vave ange ia pea ma'u ngofua pē ia. Ka ko e ki'i pou pou pē ia Sea, 'oku taimi 'a e tafa'aki ko ia ke toe fakatokanga'i makehe, ka 'oku ou 'ilo 'oku lave'i 'e au 'oku ngāue pē ki ai 'a e Minisitā ia mo e Potungāue, ka 'oku 'ikai ke ngata pē 'i he fō'i, hono ta'ofi kae faka, tupu pē ia 'iate kinautolu pē ia 'i he me'a mo'ui ko ia, pea 'oku toe 'i ai mo e founa 'e taha ko hono faama'i 'a ia 'oku fai 'a e pou pou ke fakatokanga'i mo ia, he ka kapau ko eni 'e kamata hono ta'ofi 'ona he 'oku ou tui au kuo 'osi mahalo 'e pehē ia, 'e a'u ia ki he ta'u kaha'u 'oku fiema'u ia ke toe ta'ofi ha ta'u 'e 5 pē fiha, pea faka'ai'ai pea mo e, mo hono faama'i ki he ngaahi kolo, pea mo e kakai taautaha 'oku nau lava 'o fakahoko 'a e faama ko eni ke fakafaingamālie'i ke nau lisi ha ngaahi kongā tahi.

'E mahino pē 'ata'atā mei he komuniti ki he 'enau toutai mo e me'a ka kapau 'oku 'i ai ha kakai taautaha pē ko ha ngaahi, 'oku nau lava 'o inivesi ke nau lisi ha ngaahi kongā tahi 'o faama'i 'a e me'a mo'ui ko eni, pea fakafaingofua'i pea tokoni'i ko e 'uhinga ko e ngaahi ngāue kotoa pē 'i he fekau'aki mo e me'a ko eni he 'oku mahino 'aupito 'oku pa'anga lelei hono hū atu ki tu'apule'anga. Ki'i pou pou pē ia mo e fakamālō, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Nōpele Ha'apai. 'Eiki Minisitā Toutai, fakamā'opo'opo mai ā.

Fakamā'opo'opo Minisita Toutai fekau'aki mo e Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue

'Eiki Minisitā Toutai: Tapu pē mo e Feitu'u na Sea, pea kole pē Sea ke u hufanga he fakatapu kuo 'osi hono aofaki, koe'uhi 'i he pepa ko eni 'a e Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue Toutai.

Sea 'oku ou fakamālō lahi 'aupito 'aupito ki he CEO kae 'uma'ā 'a e kau ngāue koe'uhi hono tulitulifua ke feinga'i ke fai mo faka'osi 'a e pepa ko eni, pea 'oku, ko eni 'oku hounga'ia 'a e motu'a ni koe'uhi ko hono 'omai 'a e lipooti ko eni 'o fou mai he Kapineti 'o a'u mai ki he Fale 'Eiki ni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea 'oku fai pē 'emau ngāue hono feinga'i ke fakamā'opo'opo 'a e lipooti ko eni 'a e ngoue, pea 'e vave ni pē 'Eiki Sea ke fakahoko mai ki he Feitu'una. Kae kehe Sea ko u foki

mai 'Eiki Sea ki he poini mo e feme'a'aki 'i he 'aho ni. Fakamālō atu ki he Fakafofonga Fika 5 koe'uhi ko e ngaahi fakakaukau 'oku ne 'omai. Ko e ngaahi fakakaukau foki ko eni Sea, 'osi fuoloa hono hanga 'e he Potungāue 'o 'omai 'i he ta'u kuo 'osi, 'o fai mo hono talatalanoa mo e Kapineti 'o fai 'a e *presentation* ki he Kapineti 'o fekau'aki mo e fakakaukau ko eni, 'a ia 'oku 'ohake 'e he Fakafofonga Ha'apai 13 'Eiki Sea.

'Eiki Sea 'o hangē ko e me'a 'a e Minisitā Pa'anga ko e tokotaha ia 'oku 'i ai ko ē 'a e, 'osi atu mo e palani ngāue ki he me'a ko eni, pea 'oku mo'oni 'aupito 'a e me'a ko ē 'oku mou tokanga ki ai. Ko e fakafuofua ko e 3.6 ki he 5 miliona 'i he ta'u fakalukufua, 'a e 'ū me'a tahi ko eni ko e mokohunu 'oku lava 'o ma'u 'a e me'a pē 'oku ma'u 'ia tautolu 'i he fonua. Ko e kongā lahi ia 'i he ni'ihi ko ē 'oku ha'anautolu 'a e pa'anga ko eni 'oku nau uta atu 'Eiki Sea. Pea 'oku ou ...

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole 'oku ou kole pē au Sea ko e 'uhinga ko e taimi, ke toe ki'i 'oange ai leva e ki'i kole ko eni ki he 'Eiki Minisitā lolotonga 'ene kei me'a. Minisitā ke ke laumālie lelei pē, 'e lava nai ke ke tokoni ki he si'i matu'a ko ē 'oku 'i ai 'enau vaka toutai 'oku kei toe 'enau toenga nō ke poupuu atu mu'a ke si'i kaniseli ia 'etau mātu'a Tonga ko ia. Ko e 'uhinga ko e faingata'a ko eni 'oku to 'i he fonua 'i he taimi ni, na'a lava ke ke poupuu atu ki ai 'Eiki Minisitā, nau si'i ōmai 'o kole tokoni. Mālō Sea.

<005>

Taimi: 1505-1510

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: Sea, kaekehe Sea ko e me'a ko eni ka u foki mai ki he me'a ko eni 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga 'io na'e 'osi a'u mai 'a e tohi ko ia na'a mau 'ave 'emau tohi mau poupuu pea mo e kole ki he Pangikē Fakalalalaka 'oku 'i ai kotoa e 'ū nō ko eni. Ko e tali mei ai 'ikai ke tali he Pangikē Fakalalalaka ia 'Eiki Sea, ka 'oku sai hono 'ohake he Fakafofonga pea 'oku ou tui pē 'e me'a ki ai 'a e Minisitā Pa'anga he ko ia 'oku 'i he tafa'aki ko ia 'Eiki Sea. 'Eiki Sea 'oku ou kole pē ki he Fakafofonga te ne toe 'omai 'e ia ha'ane tohi 'oku kole mai ki he Fale 'Eiki ni 'Eiki Sea 'a e *issue* ko ia 'Eiki Sea he 'oku mo'oni e Feitu'una he 'oku 'ikai ke kau foki ia he 'etau lipooti ka ko e fiema'u 'a e kau toutai 'Eiki Sea. Kau ia he kongā tau lava pē 'o tokoni ki he ni'ihi ko eni 'Eiki Sea 'o to'o atu 'a 'enau faingata'a'ia he vaka toutai 'Eiki Sea.

Ko e me'a pē 'oku kole kia tautolu ke nau kau 'i he polokalama ko eni hono feinga'i ke 'i ai ha ika 'i he maketi 'Eiki Sea. 'ikai ke nau kau mai nautolu ki he ngaahi polokalama ko ia 'Eiki Sea. Ko 'enau ōmai pē 'o lele pea 'oatu e maketi mo e me'a 'o fakatau pē he potungāue 'Eiki Sea angamaheni he taimi ni 'Eiki Sea hangehangē nai 'oku fofonga tu'u 'a e fakatau ika 'Eiki Sea ka koe'uhí 'ikai ke ngāue e 'ū vaka ia ko eni 'Eiki Sea. Meimei ko e vaka pē kau Siaina 'oku nau fakahifo mai e mei toni 'e 10 'i he fo'i toutai 'e taha 'Eiki Sea. Ka 'oku ou fakamālō ki he kautaha ko ia koe'uhí ko 'enau kei fakaivia 'a e fonua 'aki e ika 'omai pē 'o fakatau pea ko e seniti ko ia 'oku toe fakafoki pē 'o fakatatau pea mo e aleapau na'e fai he Pule'anga 'aneafi 'Eiki Sea.

Sea ko e ngaahi me'a pē ia 'oku ou ma'u ki heni 'Eiki Sea fekau'aki mo e mokohunu 'io 'oku 'osi 'i ai pē hono mata'ifika 'Eiki Sea, ka 'oku 'osi 'i ai pē mo e fokotu'utu'u 'a e potungāue ki ai, ka 'oku ou tui tu'u 'i he kaha'u ne faka'amu e potungāue ia ke fakalele he Pule'anga pea ke 'i ai hono totongi lelei ke 'oange ki he kakai taha e me'a na'e 'osi 'oange ki he Kapineti 'Eiki Sea 'oku fakakaukau 'a e Potungāue Toutai ke liliu e ngaahi feitu'u ko ē *SMA* ke hoko pē ia ko e ngaahi faama. Ko e feitu'u 'oku fa'a ma'u hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki

Nōpele Ha'apai 'oku malava pē ke uta 'i ha taimi pē 'oku ma'u ai 'a e *size* 'o e me'atahi ko eni ke uta 'o fakatatau pea mo e Lao 'Eiki Sea, ka 'oku 'i ai 'a e tui 'a e potungāue 'oku totonu ke liliu 'a e *SMA* 'o tukuange ki he kakai 'o e fonua pea mo ha ni'ihi pē 'oku ne fiema'u ke fakalele e faama 'oku kei ngofua pē ke ne uta 'a e mokohunu 'i he taimi 'oku lolotonga hono ta'ofi 'o fakatatau pea mo e Lao mo e Tu'utu'uni 'a e 2002 'Eiki Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā Kalake tau pālōti.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole faka'osi pē.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Mateni Tapueluelu: Kole pē ia fakamolemole 'Eiki Minisitā ko e kole atu pē ko e 'uhinga ko e ngaahi *SMA* na'a lava ke fakapapau'i pē 'oku 'i ai e kouni 'oku 'i ai e ni'ihi 'oku nau ō mai 'o lāunga 'oku faka'ilo kinautolu tukuaki'i ko e *SMA* ka 'oku 'ikai ha kouni ai ko e kole pē ko e ki'i kole atu mālō Sea fokotu'u atu.

Sea Komiti Kakato: Me'a faka'osi mai 'Eiki Minisitā ka tau pālōti.

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai: 'Oku 'i ai pē poe 'ai pē 'o tohi hangē ha kouni 'ai pē 'o fokotu'u pē ki ai hangē ha kouni 'Eiki Sea ke ne faka'ilonga'i 'o ta'ofi 'a e ngaahi feitu'u ko ia 'Eiki Sea ka ko e konga ko e me'a ko ena, 'oku ou tui 'oku tokanga lahi taha 'a e Fakafofonga ki he'ene *SMA* ko ē 'a e Fakafofonga he 'oku mea'i pē he Feitu'una 'io 'oku lolotonga ngāue 'a e potungāue ki ia, pea 'oku 'i ai pē ni'ihi mei he ngaahi ...te nau fakapa'anga pea 'oku 'osi mahino 'oku kau 'a e *SMA* 'a e Feitu'una he'emaui ...ka na'a ku talatalanoa mo e kāinga e Feitu'una kapau 'oku 'i ai ha faingamālie 'ata'atā pē potungāue ia Fakafofonga ke ke me'a mai ha taimi pē 'aki pē 'a e ngaahi fiema'u 'oku fiema'u he Feitu'una 'e fai pē ia he potungāue fakatatau pea mo e fiema'u ko ia 'Eiki Sea fokotu'u atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā tau pālōti. Hou'eiki ko ia 'oku loto lelei ke tali e Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue Toutai ki he ta'u 2020/2021 fakahā'aki e hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā 'o e Toutai, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa Taka, Saia Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai e toko 16.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki kuo tali e Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue Toutai ki he ta'u 2020/2021 tau liliu 'o Fale Alea.

'Eiki Sea: Mālō e ngāue Hou'eiki kole atu ki he Sea Komiti Kakato ke lipooti mai ki he Fale.

Lord Tu'i'āfitu: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea fakahoko atu e ngāue ko e toenga 'asenita 'o e 'aho ni. Kuo tali he Komiti Kakato 'a e Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue Toutai he ta'u 2020/2021, fokotu'u atu, mālō.

<007>

Taimi: 1510-1515

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue Toutai ki he ta'u 2020/ 2021 fakahā mai ho nima.

Pālōti 'o tali he Fale Alea 'a e Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue Toutai 2020/2021

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Taulangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Toutai, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosā Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki toko 17.

'Eiki Sea: Mālō. Me'a mai 'Eiki Minisitā Potungāue Toutai.

'Eiki Minisitā Toutai: Sea mālō e ma'u faingamālie fakamālō atu ki he Feitu'una kae 'uma'ā 'a e Fale 'Eiki, koe'uhi ko e tali e Lipooti fakataha mo e CEO mo e kau ngāue. Fakamālō lahi kia moutolu ko e 'uhinga ko e pou pou Sea, fakamālō atu ki he Feitu'una mālō.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki, hangē pē ko e 'asenita ko ia 'oku mou me'a ki ai, ko 'ene kakato ia 'etau ngāue na'e tuku mai ki he 'aho ni. Ko u fie fakamanatu atu pē Hou'eiki e ngaahi ngāue 'oku kei 'i he Komiti, ke fakakakato mai te u toloi e Fale ki he Tu'apulelulu pongipongi he 10:00, mou me'a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Pea na'e fakahoko ai pē 'e he 'Eiki Sea 'a e Kelesi tuku)

<008>